



KU LEUVEN  
FACULTEIT RECHTSGELEERDHEID  
Academiejaar 2014-2015

Over de compatibiliteit van ons huidig westers strafrecht met de recente inzichten in de  
neurobiologie rond het concept 'vrije wil'

Promotor: Prof. dr. F. Flerackers

Masterscriptie, ingediend door  
**Arne DE JAEGERE**  
bij het eindexamen voor de graad van  
MASTER IN DE RECHTEN



KU LEUVEN  
FACULTEIT RECHTSGELEERDHEID  
Academiejaar 2014-2015

Over de compatibiliteit van ons huidig westers strafrecht met de recente inzichten in de  
neurobiologie rond het concept 'vrije wil'

Promotor: Prof. dr. F. Flerackers

Masterscriptie, ingediend door  
**Arne DE JAEGERE**  
bij het eindexamen voor de graad van  
MASTER IN DE RECHTEN

## SAMENVATTING

De voorbije decennia luidden in de wetenschap steeds meer stemmen die verkondigden dat mensen veel minder vrij zijn dan ze zelf denken. Talrijke studies van psychologen, criminologen, sociologen, genetici en neurowetenschappers lijken deterministische denkkaders die al eeuwen bestaan, te versterken.

In deze masterproef wordt onderzocht wat de invloed is van dergelijke ideeën op ons strafrecht. De onderzoeksvraag van dit werkstuk luidt als volgt: *‘Zijn deze ‘recente inzichten’ wel compatibel met ons westers strafrecht?’*.

In een eerste luik wordt ingezoomd op deze ‘recente inzichten’. We maken kennis met talrijke onderzoeken die het idee van de vrije wil aan het wankelen brengen. Er wordt ook duidelijk geschetst welke verschillende standpunten je kan innemen in deze discussie.

Het tweede luik omvat een literatuurstudie van enkele concepten uit het strafrecht die het idee van een vrije wil als absolute basis hebben. Het begrip ‘ontoerekeningsvatbaarheid’ wordt verduidelijkt, alsook het adagium ‘nulla poena sine culpa’.

In het derde en belangrijkste luik worden de inzichten uit het eerste luik tegenover de concepten van het tweede luik geplaatst. De vraag naar de compatibiliteit van deze eerste twee luiken staat centraal. Er wordt een antwoord gezocht op de vragen hoe we naar deze ‘recente’ evolutie moeten kijken, hoe ons strafrecht zich kan heroriënteren en welke evoluties al gaande zouden zijn.

## DANKWOORD

Het schrijven van een masterproef vormt het sluitstuk van een vijf jaar durende rechtenopleiding. Het is in mijn ogen dan ook een uitgelezen moment om even te reflecteren over die opleiding.

Gedurende de voorbije jaren verdiepte ik me op allerlei manieren in het recht. Van lessen volgen tot stages lopen, van examens voorbereiden tot door de Parijse straten dwalen op Erasmus, van verplichte klemtoonvakken opnemen tot facultatieve praktijkcolleges volgen. Gedurende die vijf jaren zag ik in dat een jurist veel meer is dan een optelsom van de cursussen die hij of zij volgde. Het is iemand die met zijn beide voeten in het leven staat. Ik wens op dit moment dan ook iedereen te bedanken die me de voorbije jaren hielp om een weg te vinden doorheen het universitaire rechtenbos.

‘Een masterproef schrijven doe je niet alleen.’ Ik had dit al veel gehoord, maar de voorbije maanden ook aan den lijve mogen ondervinden. Ik had de eer om terug te mogen vallen op tal van prominente personen, die zich op allerlei verscheidene domeinen van het maatschappelijke leven verdienstelijk gemaakt hebben en ongetwijfeld nog zullen maken. Mijn bijzondere dank gaat dan ook uit naar persmagistraat **Nico Snelders**, procureur des Konings **Jean-Marie Cool**, advocaat-generaal **Franky De Keyzer**, jeugdrechter **Christian Denoyelle**, advocate meester **Joëlle Vandenbulck**, vrederechter **Caroline Delesie**, moraalfilosoof professor **Jan Verplaetse**, minister van Justitie **Koen Geens**, federaal parlementslid **Servais Verherstraeten**, professor goederenrecht **Vincent Sagaert**, gewezen minister van Justitie **Stefaan De Clerck**, psychiater professor **Dirk De Wachter**, gerechtspsychiater **Paul Lodewyck** en psychiater professor **Stephan Claes**. Deze personen, stuk voor stuk experten binnen hun domein, maakten ondanks hun drukke agenda tijd om met mij hun visie over dit onderwerp te delen. Deze gesprekken maakten mijn onderzoek uitzonderlijk boeiend en inspirerend. Ik kan deze personen dan ook niet voldoende bedanken voor hun tijd en het delen van hun interessante visie.

Ik wil ook heel graag de mensen bedanken die de tijd namen om met een aandachtig oog door dit werk te gaan en het te controleren op taalkundige flaters. Bedankt **Chris Van den Abeele** en mama!

Een bijzonder woord van dank wens ik ook te uiten jegens mijn promotor, professor **Frank Flerackers**. Ten eerste bood professor Flerackers me enorm veel ruimte om zelf mijn onderwerp te kiezen en de lijnen uit te tekenen, wat ik uitermate waardeer. Bovendien inspireerde zijn ruimdenkendheid me tijdens iedere individuele sessie opnieuw. Met enkele woorden en rake zinnen kon ik zaken plots vanuit een gans ander perspectief zien. Ik wens hem dan ook van harte te bedanken.

En ten slotte, omdat het zo hoort, maar vooral omdat het uit het diepste van mijn hart komt, wens ik ook mijn ouders te bedanken. Omdat ze steeds in mij bleven geloven, omdat ze me zoveel kansen gaven en ongetwijfeld nog zullen geven en omdat ze me altijd de vrijheid en de ruimte gaven die ik meende nodig te hebben.

Arne DE JAEGERE

Leuven, 1 mei 2015



# INHOUDSOPGAVE

<b>SAMENVATTING</b> .....	
<b>DANKWOORD</b> .....	
<b>INLEIDING</b> .....	<b>1</b>
<b>VERANTWOORDING EN METHODOLOGIE</b> .....	<b>3</b>
<b>1. OVER WIE ER ECHT DE BAAS IS IN HET BREIN: HET EINDE VAN DE VRIJE WIL</b> .....	<b>6</b>
1.1. HET BEGRIP 'VRIJE WIL' .....	6
1.2. BONDIG HISTORISCH OVERZICHT VAN EEN EEUWENOUDE DISCUSSIE .....	10
1.3. DE NEUROBIOLOGEN ALS NEUROCALVINISTEN.....	16
1.3.1. Determinisme binnen het keuzeprocess .....	17
1.3.2. Beïnvloeding van het gedrag door het onbewuste .....	19
1.3.3. De invloed van het bewuste op het gedrag .....	22
1.3.4. De biologische wortels van crimineel gedrag.....	24
1.4. HET FILOSOFISCH SYLLOGISME VAN JAN VERPLAETSE .....	27
<b>2. ONS SCHULDSTRAFRECHT DAT VERTREKT VANUIT HET IDEE VAN 'VRIJE WIL'</b> .....	<b>30</b>
2.1. STRAFDOELEN EN STRAFRECHTSTHEORIEËN .....	31
2.2. NULLA POENA SINE CULPA .....	36
2.3. HET BEGRIP 'TOEREKENINGSVATBAARHEID' IN HET STRAFRECHT .....	38
2.4. EEN BLIK OVER DE GRENZEN HEEN: NEDERLAND.....	43
<b>3. NAAR EEN COPERNICAANSE REVOLUTIE VAN HET STRAFRECHT?</b> .....	<b>48</b>
3.1. DE GEVOLGEN VAN HET HARD INCOMPATIBILISME VOOR HET (STRAF)RECHT .....	49
3.2. DE DRIE MODELLEN VAN JAN VERPLAETSE .....	54
3.3. DE ARGUMENTEN VAN DE NON-BELIEVERS .....	56
3.3.1. Kritieken uit eigen huis .....	56
3.3.2. Een analyse vanuit rechtsfilosofisch standpunt .....	59
3.4. NAAR EEN ANDERE INVULLING VAN HET BEGRIP 'VERANTWOORDELIJKHEID' .....	62
3.5. VERDOKEN EVOLUTIES BINNEN HET STRAFRECHT .....	64
3.5.1. Het systeem van de strafuitvoeringsrechtbanken .....	64
3.5.2. Naar een objectieve aansprakelijkheid in het (straf)recht .....	69
<b>4. BEPERKINGEN VAN DE MASTERPROEF</b> .....	<b>73</b>

<b>BESLUIT</b> .....	<b>75</b>
<b>BIBLIOGRAFIE</b> .....	<b>77</b>
<b>BIJLAGEN</b> .....	<b>95</b>
BIJLAGE 1: De onderzoeken van DIJKSTERHUIS, BALLEW II en TODOROV .....	95
BIJLAGE 2: De gehoorzaamheidsstudies van MILGRAM .....	96
BIJLAGE 3: Het omstaandereffect volgens LATANE en DARLEY.....	99
BIJLAGE 4: Priming volgens DIJKSTERHUIS en BARGH.....	100
BIJLAGE 5: De bewustzijnsvertraging volgens LIBET .....	101
BIJLAGE 6: Tweelingenonderzoek van BAKER en RAINE .....	102
BIJLAGE 7: Adoptieonderzoek van MEDNICK .....	103
BIJLAGE 8: Onderzoek naar MAOA van MOFFITT EN CASPI .....	103



## INLEIDING

*‘Op elk tijdstip blijf ik onderworpen aan de noodzakelijkheid door iets tot handelen te zijn bepaald dat niet in mijn macht ligt. Die oneindige reeks van gebeurtenissen die zich altijd alleen maar volgens een al vooraf bepaalde orde kan voortzetten, en nooit zelf kan beginnen, blijft een ononderbroken natuurlijke keten, zodat mijn causaliteit nooit vrijheid wordt’.*<sup>1</sup>

Het voorgaande citaat uit Kants *‘Kritiek van de Praktische Rede’* toont aan dat de discussie over het al dan niet bestaan van de vrije wil geen uitvinding van vandaag is, maar al eeuwen woedt. Dat het ‘vrije wil’-debat de voorbije jaren een enorme boost kreeg, kan echter ook niet worden ontkend. Oorzaak hiervan zijn ongetwijfeld de vele publicaties van criminologen, psychologen, sociologen en neurowetenschappers die het idee van de ‘vrije wil’ deden wankelen. Een idee dat een uitvinding was van de stoïcijnen en later via de christelijke leer en uiteindelijk via de Verlichting het uitgangspunt van ons (rechts)denken werd.

Ieder rechtssysteem heeft een bepaalde manier van kijken naar haar rechtssubjecten. Het westers strafrecht gaat uit van rechtssubjecten die beschikken over een vrije wil en bijgevolg verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor hun daden. Getuige van dit schuldstrafrecht waar verantwoordelijkheid wordt gekoppeld aan aansprakelijkheid, zijn onder meer de schulduitsluitingsgronden. Deze rechtsfiguren zorgen ervoor dat een gedraging die strafbaar is, toch niet aan de dader kan worden verweten, omdat hem geen schuld treft.

Wanneer criminologen en later neurowetenschappers op de proppen komen met ‘bewijzen’ dat deze vrije wil een simpele illusie is, lijkt de ganse constructie van ons rechtssysteem als een kaartenhuisje ineen te storten. Of dit werkelijk zo is, vormt de onderzoeksvraag van deze masterproef waarin aan de hand van een drieluik een antwoord wordt gezocht.

---

<sup>1</sup> Citaat uit I. KANT, *Kritiek van de Praktische Rede*, Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2009 (vertaling door W. VISSER en J. VEENBAAS).

In een eerste luik *'Over wie er echt de baas is in het brein: het einde van de vrije wil'*, maken we kennis met enkele recente inzichten in de neurobiologie. Eerst wordt het begrip 'vrije wil' gedefinieerd om vervolgens over te gaan naar een kort historisch overzicht van de discussie rond haar bestaan. Vervolgens komen enkele inzichten van neurowetenschappers en criminologen aan bod.

Dit eerste deel kan gezien worden als een soort *patchwork* van ideeën, onderzoeken en inzichten van neurobiologen. Eindigen doet dit eerste luik met het filosofisch syllogisme van moraalfilosoof Jan VERPLAETSE. Dit syllogisme zou volgens de auteur de definitieve doodsteek van de vrije wil zijn en geeft een duidelijk beeld van de verschillende posities die in het debat kunnen worden aangenomen.

In een tweede luik *'Ons schuldstrafrecht dat vertrekt vanuit het idee van 'vrije wil' '* wordt gepoogd duidelijk te maken dat ons strafrecht wel uitgaat van het idee van een vrije wil. Dit gebeurt door strafdoelen, straftheorieën en de begrippen 'schuld' en 'toerekeningsvatbaarheid' te bespreken. Ook wordt in beperkte mate aan rechtsvergelijking gedaan met onze noorderburen.

In het belangrijkste derde deel *'Naar een Copernicaanse revolutie van het strafrecht?'* worden de eerste twee luiken tegenover elkaar geplaatst. De vraag naar de compatibiliteit van deze eerste twee delen, vormt de rode draad doorheen deze masterproef. Betekent de neurobiologie het einde van ons strafrecht? Moeten we alles radicaal gaan hervormen? Uiteraard wordt voldoende aandacht besteed aan de argumenten van de zogenaamde 'non-believers', diegenen die niet geloven dat de vrije wil en het bewuste denken slechts een illusie is. Eindigen doet dit deel met een analyse van evoluties in het strafrecht die in zekere zin als een toegeving kunnen worden gezien aan de neurobiologen.

## VERANTWOORDING EN METHODOLOGIE

Het onderwerp van deze masterproef kan vanuit verschillende domeinen worden bestudeerd. Zowel in de opleiding psychologie, criminologie, politieke wetenschappen of sociologie, zou de keuze voor deze materie als onderwerp van een masterproef kunnen worden verantwoord. Eén van de grootste uitdagingen doorheen het werkproces was dan ook om de juridische bril niet te verliezen.

Dat dit onderwerp zich leent om op een juridische wijze te worden bestudeerd, hoeft geen groot betoog. Vermits de studie van de grondslagen van het recht ook tot de rechtsleer behoren, is het zeker verantwoord om in een masterproef van een rechtenstudent in te zoomen op deze fundamenteën van het recht. Immers, hoe een samenleving denkt over de vrije wil, bepaalt hoe deze haar rechtssysteem gaat ordenen.

Het is onmogelijk om het in dit werkstuk niet te hebben over de meest recente inzichten van neurowetenschappers. Er zou natuurlijk simpelweg kunnen worden vertrokken vanuit het idee 'de neurobiologie stelt dat de vrije wil niet bestaat'. Het leek me echter niet opportuun om gewoon de stelling te postuleren dat de vrije wil niet bestaat en genoegdoening te nemen met de zin 'uit recent onderzoek is dit bewezen'. Het gevaar van de door mij gekozen weg bestaat er echter in dat ik me op onbekend en onontgonnen glad ijs bevind. Het is natuurlijk gevaarlijk om zich als jurist in spe te wagen op het complexe terrein van neurowetenschappers, maar toch leek het me essentieel om dit in beperkte mate toch te doen. Het eerste deel van dit werk kan worden gezien als een *patchwork* van neurowetenschappelijke inzichten. Het beoogt absoluut niet volledig en zeer diepgaand te zijn, maar is eerder een snelle en oppervlakkige kennismaking met de neurobiologie. Het dient als aanzet tot een meta-juridische studie van de neurobiologie die in de volgende twee delen zal uitgevoerd worden.

Ondanks het feit dat het in het eerste deel 'maar' zou gaan om een vluchtige kennismaking met de neurobiologie, vond ik het wel belangrijk om me er ook niet te gemakkelijk van af te maken. De geïnteresseerde en/of kritische lezer heeft dan ook

de mogelijkheid om in de bijlagen meer te lezen over de neurowetenschappelijke experimenten. Het deel is zo opgesteld dat het perfect mogelijk is om deze bijlagen ook niet te lezen.

Ik heb ervoor gekozen om op het einde van het eerste deel het werk van Jan VERPLAETSE aan te halen. Dit was absoluut niet essentieel en kon perfect ook anders, maar zijn 'filosofisch syllogisme' geeft volgens mij heel duidelijk weer welk (filosofisch) standpunt je kan innemen in de ganse discussie.

In een tweede deel worden alle reeds verworven inzichten even langs de kant gezet en is er ruimte voor een analyse van het strafrecht. Zoals *supra* reeds vermeld, bepaalt de manier van denken over vrije wil hoe een samenleving haar recht ordent. Het was dus ook perfect mogelijk om te kiezen voor een andere rechtstak dan het strafrecht als ijkpunt. Gezien mijn persoonlijke interesse, koos ik voor het strafrecht en niet pakweg het aansprakelijkheidsrecht of het verbintenissenrecht. Voor het tweede deel werd een literatuurstudie uitgevoerd en gefocust op enkele juridische begrippen die van ons strafrecht een schuldstrafrecht maken.

De onderzoeksvraag van het werk peilt naar de compatibiliteit van de inzichten in de neurobiologie die aan bod kwamen in het eerste deel enerzijds en het huidige schuldstrafrecht dat in het tweede deel werd geanalyseerd anderzijds. Deze compatibiliteit wordt onderzocht in het derde en belangrijkste deel. Tal van rechtsleer werd bestudeerd en er werd gepoogd om ook wat voorbeelden uit de rechtspraak aan te halen.

In het kader van dit werkstuk werden er 14 interviews afgenomen van mensen uit de praktijk. Ik sprak met procureur des Konings van West-Vlaanderen Jean-Marie COOL, vrederechter Caroline DELESIE, persmagistraat Nico SNELDERS, advocaat-generaal Franky DE KEYZER, jeugdrechter Christian DENOYELLE, advocate Joëlle VANDENBULCK, minister van Justitie Koen GEENS, gewezen minister van Justitie Stefaan DE CLERCK, federaal parlementslid Servais VERHERSTRAETEN, psychiater professor Dirk DE WACHTER, gerechtspychiater Paul LODEWYCK, psychiater

professor Stephan CLAES, professor goederenrecht Vincent SAGAERT en moraalfilosoof Jan VERPLAETSE.

Ook dit is een keuze die ongetwijfeld kritiek kan opleveren. Uitspraken die in interviews werden gedaan en in de masterproef zouden worden aangehaald, hebben geen wetenschappelijke bronnen en bovendien heb ik geen enkele scholing gevolgd in het afnemen van delta-interviews.

Desondanks leek het me uiterst zinvol om toch enkele mensen te horen. Ik wou weten hoe mensen die in het werkveld staan en niet per se experts zijn in de (rechtsleer rond) vrije wil, denken over dit thema en het koppelen aan hun praktijk. Het was enorm interessant om te spreken met een procureur, advocaten, psychiaters, rechters, politici,... Het bood me een goed en noodzakelijk inzicht in hoe de praktijk omgaat met dit thema. Op enkele uitzonderingen na worden er in het werk geen verwijzingen gemaakt naar de inhoud van deze interviews. Ze dienden voornamelijk om me op weg te helpen en me te doen inzien waar ik naar toe wou.

Een masterproef brengt sowieso heel wat beperkingen met zich mee. *Infra* zal worden ingegaan op deze beperkingen. Hoe dan ook dienden voortdurend keuzes gemaakt te worden waar er al dan niet dieper op kon worden ingegaan. De beperkte omvang van de masterproef maakte het moeilijk om vaak in te zoomen en zorgde er voor dat dit werk eerder een kennismaking is met de problematiek dan een gedetailleerde uitwerking van de juridische consequenties. Gezien ik mijn eigen neutraliteit jegens de verschillende opvattingen zo hoog mogelijk wenste te houden, werd ik genoodzaakt om zo veel mogelijk visies aan bod te laten komen. Vandaar dat het onmogelijk was om vaak dieper op een idee en een veronderstelling in te gaan.

# 1. OVER WIE ER ECHT DE BAAS IS IN HET BREIN: HET EINDE VAN DE VRIJE WIL

*'Om onszelf, de mens, als vrij voor te stellen, moeten we hem buiten de ruimte denken, wat duidelijk onmogelijk is'.*

TOLSTOJ, *Oorlog en Vrede* (1869)<sup>2</sup>

## 1.1. Het begrip 'vrije wil'

Om een duidelijk beeld te kunnen krijgen waarover dit werkstuk (niet) gaat, dient het concept 'vrije wil' goed geduid te worden. Na de lectuur van dit onderdeel zal echter blijken dat er geen eenduidige definitie bestaat.

Het *Van Dale Groot Woordenboek Hedendaags Nederlands* omschrijft 'vrij' als: 'het vermogen om met bewustzijn pogingen te doen tot het verrichten van een handeling, tot het nemen van een beslissing'. Vrije wil zouden we dus kunnen omschrijven als het vermogen om, onafhankelijk van macht of wil van een ander, met het bewustzijn pogingen te doen tot het verrichten van een handeling, het nemen van een beslissing.<sup>3</sup>

In de wetenschappelijke literatuur leggen sommige auteurs echter andere klemtonen bij het definiëren van vrije wil. Zo focussen SWAAB en DE RUITER op **keuzevrijheid**. Ze stellen dat er pas sprake is van vrije wil als er geen externe of interne beperkingen zijn in de mogelijkheid om een keuze te maken.<sup>4</sup> Anderen stellen dat men de mogelijkheid moet hebben om de gevolgen van de daden te

---

<sup>2</sup> Citaat uit L. TOLSTOJ, *Oorlog en vrede*, Amsterdam, Uitgeverij G.A. Van Oorschot, 2013 (Vertaling door Y. BLOEMEN en M. WIEBERS).

<sup>3</sup> T.I. OEL, "Vrije wil, verantwoordelijkheid, toerekeningsvatbaarheid", in T.I. OEI en G. MEYNEN (eds), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 28.

<sup>4</sup> D.F. SWAAB, *Wij zijn ons brein: van baarmoeder tot Alzheimer*, Ruinen, drukkerij Bariet, 2010, 379; C. DE RUITER, "Paradigmashift in het strafrecht: einde van de toerekeningsvatbaarheid?" in T.I. OEI en L.H.M. KEISER (eds), *Forensische psychiatrie onderweg. In de spiegel kijken naar het verleden en koersen naar de toekomst*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2008, 295.

overzien. Zo definieert KUIPER vrije wil als 'tot iets besluiten en de rechten inspannen dat besluit uit te voeren'.<sup>5</sup> Vrije wil zou dus bestaan uit twee aspecten: enerzijds een besluit kunnen maken op basis van een vergelijking van voor- en nadelen en anderzijds dit besluit kunnen uitvoeren ongeacht de interne weerstanden of externe hindernissen.

Andere auteurs focussen dan weer meer op **gedragsvrijheid** en de mogelijkheid om andere gedragingen te stellen. Zo schrijft MORSE dat vrije wil gezien wordt als de mogelijkheid om zelf het eigen gedrag teweeg te brengen onafhankelijk van iets of iemand anders.<sup>6</sup> Ook OEI ziet vrije wil als 'het vermogen van rationeel handelende personen om controle uit te oefenen over hun daden en beslissingen'.<sup>7</sup> Hij legt de nadruk op rationaliteit en controle.

VERPLAETSE hanteert een bondige definitie: 'het vermogen om vrij te beslissen wat we doen, waarom en hoe'. Met een vrije wil kies je dus welke actie je onderneemt én kies je ook waarom je tot actie overgaat.<sup>8</sup>

Om een goed debat te kunnen voeren over de vrije wil, is het essentieel om het onderwerp goed te duiden. Zo is het fout om te stellen dat wie de vrije wil ontkent, ook ontkent dat mensen een wil hebben. De wil of de wilskracht is een psychisch vermogen dat door niemand wordt ontkend. Ook zonder vrije wil kunnen we dingen willen. Vrijewilontkenners zullen echter stellen dat zelfs de meest persoonlijke wil onvrij is, omdat die volledig verankerd zit in een causaal netwerk.<sup>9</sup>

---

<sup>5</sup> M.W. HENGEVELD, "De psycho(patho)logie van het wilsleven", in T.I. OEI en G. MEYNEN (eds.), *Toerekeningsvatbaarheid: over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 10.

<sup>6</sup> S.J. MORSE, "The non-problem of free will in forensic psychiatry and psychology", *Behavioral Sciences and the Law* 2007, 212.

<sup>7</sup> T.I. OEI, "Vrije wil, verantwoordelijkheid, toerekeningsvatbaarheid", in T.I. OEI en G. MEYNEN (eds.), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 31.

<sup>8</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 30.

<sup>9</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 28.

Een tweede misvatting is, denken dat vrijewilontkenners zeggen dat al ons handelen onvrijwillig gebeurt. Zo stellen sommige non-believers, diegenen die zich verzetten tegen het idee dat de vrije wil slechts een illusie is, dat het feit dat ze plots hun rechterhand omhoog kunnen steken, hét bewijs is dat de vrije wil bestaat. Daarom moet men volgens VERPLAETSE, in tegenstelling tot wat *supra* werd gesteld, een duidelijk onderscheid maken tussen 'vrijwillig' en 'uit vrije wil'. Bij het eerste is er inderdaad geen druk of dwang van buitenaf. Het is echter niet zo dat het wegvallen van die externe oorzaken meteen betekent dat er geen interne oorzaken meer zijn. We zouden dus nog vrijwillig kunnen handelen, maar onze wil is altijd verankerd in causale netwerken, aldus de believers van het idee dat de vrije wil niet bestaat. Deze maken een onderscheid tussen 'kunnen' in de zin van een algemeen vermogen en 'kunnen' in de zin van een keuzemogelijkheid.<sup>10</sup>

Hoe groot de verscheidenheid ook moge zijn tussen al deze verschillende definities van vrije wil, één ding hebben ze allemaal gemeen: ze zijn allemaal het tegenovergestelde van determinisme. Deze term betekent dat alle handelingen die gesteld worden al vooraf vastliggen en voorspeld kunnen worden.<sup>11</sup> Wie een aanhanger is van het determinisme, gelooft niet in vrije wil. Het ene sluit het andere immers uit. Deterministen zien de vrije wil als een illusie.<sup>12</sup>

In deze masterproef zal het voornamelijk gaan over het *neurobiologisch determinisme*. Aanhangers van deze theorie gaan ervan uit dat menselijk gedrag volledig wordt

---

<sup>10</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 30.

<sup>11</sup> G. MEYNEN, "Waarom forensische psychiaters met de 'vrije wil' te maken hebben" in T.I. OEI en G. MEYNEN (eds), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 60; S.J. MORSE, "The non-problem of free will in forensic psychiatry and psychology", *Behavioral Sciences and the Law* 2007, 213; A. VEDDER, "Convergerende technologieën, verschuivende verantwoordelijkheden", *JV* 2008, 63.

<sup>12</sup> S.J. MORSE, "The non-problem of free will in forensic psychiatry and psychology", *Behavioral Sciences and the Law* 2007, 213; W.L. TIEMEIJER, *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011, 49; J. GREENE en J.D. COHEN, "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 102; A.L. ROSKIES, "How does the neuroscience of decision making bear on our understanding of moral responsibility and free will?", *Current Opinion in Neurobiology* 2012, 1023.



veroorzaakt door biologische processen die onbewust plaatsvinden in onze hersenen. Uit onderzoeken zou blijken dat, aangezien het menselijk gedrag aangestuurd wordt door neurologische processen die volledig gedetermineerd zijn, mensen ook gedetermineerd zijn in hun gedrag en bijgevolg geen vrije wil meer hebben en niet langer verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor een misdrijf.<sup>13</sup>

MEYNEN omschrijft het neurologisch determinisme als volgt: *“Wij zijn niets zonder onze hersenen. Die hersenen zijn een natuurwetenschappelijk object en volgen dus de wetten van de natuur. Hoe kan er vrije wil zijn als alles in die hersenen bepaald wordt door de wetten van de natuur?”*.<sup>14</sup>

Anderen zullen echter stellen dat de vrije wil, zoals die door de neurowetenschappers wordt begrepen, niet de vrije wil is die wordt gebruikt en nodig is in het strafrecht.<sup>15</sup> Wetenschappers nemen aan dat er geen sprake is van vrije wil wanneer de bewuste wil niet de uiteindelijke oorzaak is van het gedrag. Echter, het juridische concept van strafrechtelijke verantwoordelijkheid berust volgens sommigen niet op een dergelijke metafysische vrije wil, maar op een alternatief, meer realistisch begrip van controle: capaciteitscontrole. Het strafrecht zou verantwoordelijkheid baseren op bepaalde mentale capaciteiten van mensen. De zogenoemde illusie van de vrije wil zou daarom volgens sommigen geen serieuze

---

<sup>13</sup> F. URBANIOK, A. LAUBACHER, J. HARDEGGER, A. ROSSEGGER, J. ENDRASS en K. MOSKVITIN, “Neurobiological determinism: human freedom of choice and criminal responsibility”, *International journal of offender therapy and comparative criminology* 2012, 176-178.

<sup>14</sup> G. MEYNEN, “Waarom forensische psychiaters met de ‘vrije wil’ te maken hebben” in T.I. OEI en G. MEYNEN (eds), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 60.

<sup>15</sup> Y. BURUMA, “Over biologie, technologie en strafrecht”, *JV* 2008-1, 34, 89-98; A.R. FELTHOUS, “The will: from metaphysical freedom to normative functionalism”, *The Journal of the American Academy of Psychiatry and Law* 2008-1, 36, 16-24; M. JONES, “Overcoming the myth of free will in criminal law: the true impact of the genetic revolution”, *Duke Law Journal* 2003-5, 52, 1031-1053; S.J. MORSE, “Avoiding irrational neurolaw exuberance: a plea for neuromodesty”, *Mercer Law Review* 2011-1, 62, 837-859; D. ROEF, “Hoe vrij moet de wil in het strafrecht zijn? Een beschouwing over verantwoordelijkheid, wilsvrijheid en neurodeterminisme”, in F. KOENRAADT en R. WOLLESWINKEL (red.), *Homo ludens en humaan strafrecht. Gedenkbudel dr. Peter Bal*, Den Haag, Boom Lemma Uitgevers, 2011, 3-26.

bedreiging vormen voor de fundamenteën van het systeem van strafrechtelijke verantwoordelijkheid.<sup>16</sup>

Uit dit korte overzicht van mogelijke definities en interpretaties van het begrip ‘vrije wil’, wordt al snel duidelijk dat de manier van definiëren een totaal andere visie kan geven. De verschillende mogelijke interpretaties van dit begrip en de gevolgen ervan zullen *infra* uitvoerig worden besproken.

## 1.2. Bondig historisch overzicht van een eeuwenoude discussie

Dat de wijze waarop een samenleving kijkt naar haar individuen, bepaalt of zou moeten bepalen hoe deze samenleving deze individuen straft, zou uit dit werkstuk goed moeten blijken. Het hoeft geen verder betoog dat de visie op het mens-zijn gedurende de voorbije eeuwen al grondig wijzigde. Om dit werkstuk wat beter te kunnen plaatsen in deze eeuwenoude discussie, lijkt het zinvol om even heel kort aandacht te besteden aan dit mensbeeld en het geloof in vrije wil en verantwoordelijkheid en dus ook aan het westers strafrecht in de loop van de geschiedenis. De focus zal liggen op het Verlichtingsdenken.<sup>17</sup>

Straffen is iets van alle tijden en we zien al dat er bij de oude Grieken reflectie plaatsvond over het nut ervan. Zo zag PLATO vooral het nut van een straf in haar preventief karakter, terwijl ARISTOTELES eerder kan worden gezien als een retributivist. Het vroegmiddeleeuws strafrecht werd gekenmerkt door wraak en eigenrichting en vanaf de 11<sup>de</sup> eeuw zorgde een overheidsingrijpen ervoor dat de wraak werd beperkt tot de geleden schade. Dit kennen we als het Taliobeginsel. Steeds meer evolueerde strafrecht verder in de richting publiekrecht en in het Ancien

---

<sup>16</sup> D. ROEF, “Welke vrije wil heeft het strafrecht nodig?”, *JV* 2013-1, 40-53.

<sup>17</sup> Zie voornamelijk J.A.A.C. CLAESSEN, “Strafrecht en Verlichting”, *JV* 2013-1, 121-136; K. RAES en D. VANDENDRIESSCHE, *Van rechtswege(n): politieke en rechtsfilosofische stromingen door de eeuwen heen*, Gent, Academia Press, 2008, 65; C.W. MARIS en F.C.L.M. JACOBS, *Recht, orde en vrijheid: een historische inleiding in de rechtsfilosofie*, Groningen, Wolters-Noordhoff B.V., 1997, 228.

Régime stond het strafrechtelijk systeem vooral in het teken van de macht van de heersende vorst.<sup>18</sup> Het toen heersende strafrecht kan als volgt worden samengevat: willekeur ten gevolge van een gebrek aan transparantie en systematiek, disproportionaliteit van de straffen en rechtsongelijkheid door toepassing van een standenstrafrecht.<sup>19</sup>

De Verlichting, een stroming die -door gebruikmaking van de redelijke vermogens waarover de mens beschikt- de opvattingen over politiek, wetenschap, moraal, religie en recht grondig wijzigde, kan worden gezien als dé bron van vele theoretische grondslagen van ons huidig westers strafrecht.<sup>20</sup> Deze stroming bereikte haar hoogtepunt in de achttiende eeuw in Frankrijk en plaatst het vrij denkende individu voorop. Filosofen als BECCARIA<sup>21</sup> en MONTESQUIEU<sup>22</sup> zien in dat het strafrecht niet enkel meer met rechtsbeschermende waarborgen voor de burger dient te worden omgeven, maar dat het vooral efficiënter moet zijn in de bewerkstelling van bepaalde doeleinden, waaronder de repressie en preventie van misdaad.<sup>23</sup> Verlichtingsdenkers hebben er vooral een probleem mee dat een straf in de kern intentionele leedtoevoeging inhoudt. Theorieën om straffen te legitimeren worden daarom heruitgedacht. De twee grootste voorbeelden zijn de retributivistische vergeldingstheorieën en de preventietheorieën. Beide stromingen gaan ervan uit dat een straf een *ultimum remedium* moet zijn en verzetten zich tegen de willekeurige, excessieve en ondoelmatige machtsuitoefening van de staat via het strafrecht.<sup>24</sup>

---

<sup>18</sup> J. MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht: de geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*, Leuven, Acco, 2006, 59-63; C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Maklu, 2009, 6-8.

<sup>19</sup> M. BOUVERNE-DE BIE, K. KLOECK, W. MEYVIS, R. ROOSE en J. VANACKER, *Handboek forensisch welzijnswerk*, Gent, Academia Press, 2002, 6-7.

<sup>20</sup> L. ABICHT, *De Verlichting vandaag*, Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet, 2007.

<sup>21</sup> C.B. BECCARIA, *Over misdaden en straffen*, Antwerpen, Kluwer, 1982.

<sup>22</sup> C. DE MONTESQUIEU, *Over de geest van de wetten*, Amsterdam, Boom Juridische Uitgevers, 2006.

<sup>23</sup> R.M.G.E. FOQUE en A.C. 'T HART, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming. Grondslagen van een strafrechtelijke waardendiscussie*, Antwerpen, Kluwer, 1990.

<sup>24</sup> J.A.A.C. CLAESSEN, "Strafrecht en Verlichting", *JV* 2013-1, 126.

Het feit dat er in deze periode twee stromingen ontstonden, kan eenvoudigweg worden verklaard door te verwijzen naar het toen heersende mensbeeld. In de verlichtingsdoctrine heerst een belangrijke paradox: enerzijds wordt de mens verheven tot 'heer der schepping' en anderzijds wordt hij gereduceerd tot 'een wezen dat quasi mechanisch reageert op externe prikkels' en bijgevolg niet wezenlijk verschilt van de rest van de natuur.<sup>25</sup> In deze periode zien we dus al een spanning tussen het idee van de mens als wilsvrije en verantwoordelijke halfgod (de geest) en het idee van diezelfde mens als een volstrekt causaal gedetermineerde, maak- en beheersbare machine (het lichaam).<sup>26</sup>

De Franse filosoof FOUCAULT legt dit dialectisch karakter van de Verlichting uit door te stellen dat de Verlichting twee zijden heeft die als de twee gezichten van de Romeinse God Janus onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden: enerzijds een kant die wordt gekenmerkt door vrijheid, praktische rede en de mens als subject en anderzijds een kant die wordt gekenmerkt door disciplineren, instrumentele rede en de mens als object.<sup>27</sup> De eerste kant zal centraal staan in de vergeldingstheorie, terwijl de tweede kant in het bijzonder in de preventietheorie tot uiting komt.

Als men de mens voornamelijk ziet als een redelijk en mondig individu dat wilsvrij en verantwoordelijk is, zal men de **vergeldingstheorie** het meest genegen zijn. Elk individu wordt beschouwd als een rationeel berekend wezen dat als een 'homo economicus' op een heldere wijze en door redelijk na te denken de gevolgen van zijn handelingen kan inschatten en dus ongedwongen zijn gedrag kan bepalen. Een strafbare daad wordt beschouwd als een veruitwendiging van de verantwoordelijkheid van de crimineel en die verantwoordelijkheid rechtvaardigt

---

<sup>25</sup> A. KINNEGING, *Geografie van goed en kwaad. Filosofische essays*, Utrecht, Spectrum, 2005.

<sup>26</sup> J.A.A.C. CLAESSEN, *Misdaad en straf. Een herbezinning op het strafrecht vanuit mystiek perspectief*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers 2010.

<sup>27</sup> M. FOUCAULT, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, Groningen, Historische Uitgeverij, 2007.

het opleggen van een straf.<sup>28</sup> De daad zelf zal centraal staan, eerder dan de dader als persoon. Men ziet de mens als wilsvrij en dus dient enkel de daad door middel van straf te worden afgekeurd: de dader kan immers in de toekomst in dezelfde situatie anders gaan handelen. Misdaad wordt beschouwd als een immorele daad die dient te worden vergolden ter herstel van de door de misdaad veroorzaakte schade.<sup>29</sup>

In de **preventietheorie** zet men daarentegen de mens als machine centraal, die door biologische, psychische en sociale factoren is geprogrammeerd en beïnvloed. De preventie van toekomstig crimineel gedrag staat centraal. De persoon van de dader telt en men stelt dat kennis van de persoon van de dader diens maak- en beheersbaarheid en dus ook de maak- en beheersbaarheid van zijn gedrag met zich meebrengt. Men heeft het idee dat men de misdaad, die men voornamelijk ziet als een sociaal risico, onder controle kan krijgen.<sup>30</sup> Wilsvrijheid en verantwoordelijkheid maken plaats voor een wetenschappelijk bepaalbare graad van gevaarlijkheid, die al dan niet kan worden behandeld. Sanctionering van crimineel gedrag krijgt eerder het karakter van een beveiligingsmaatregel dan van een straf.<sup>31</sup> Onder invloed van deze theorie zien we zowel een demoralisering als een verwetenschappelijking van het strafrecht: de meeste preventionisten zijn dan ook rechtspositivisten en gaan uit van een scheiding tussen moraal en recht.<sup>32</sup>

Het hierboven beschreven idee van een strafrecht als laatste redmiddel verloor vanaf de 19<sup>de</sup> eeuw aan impact. Sterker nog, strafrecht is inmiddels een *primum remedium*

---

<sup>28</sup> J. MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht: de geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*, Leuven, Acco, 2006, 53.

<sup>29</sup> J.W. DE KEIJSER, "Doelen van straf. Morele theorieën als grondslag voor een legitieme strafrechtspleging", in B. VAN STOKKOM (red.), *Straf en herstel. Ethische reflecties over sanctiedoeleinden*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2004, 43-65.

<sup>30</sup> R.M.G.E. FOQUE en A.C. 'T HART, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming. Grondslagen van een strafrechtelijke waardendiscussie*, Antwerpen, Kluwer, 1990, 16.

<sup>31</sup> R.M.G.E. FOQUE en A.C. 'T HART, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming. Grondslagen van een strafrechtelijke waardendiscussie*, Antwerpen, Kluwer, 1990, 19.

<sup>32</sup> J.A.A.C. CLAESSEN, "Strafrecht en Verlichting", *JV* 2013-1, 129.

geworden in de strijd tegen de misdaad. Sociologen als BECK, EWALD, GIDDENS en GARLAND omschrijven onze 'postmoderne samenleving' als een risicomaatschappij, een veiligheidsstaat of een controlecultuur. Ze stellen dat strafrecht steeds vaker wordt ingezet als een instrument van veiligheidspolitiek.<sup>33</sup>

Bovendien is ons mensbeeld de voorbije decennia sterk gewijzigd. Steeds meer ging de door een maakbaarheidsidee doortrokken verzorgingsstaat ten onder en ook mede ten gevolge van tegenvallende recidivecijfers ontstond ten aanzien van daders de doemgedachte dat niets werkt. Ideeën van menselijke vrijheid en maakbaarheid liepen een flinke deuk op en langzaam maar zeker ontstond een stroming 'waarbij daders steeds verder worden ontdaan van hun menselijkheid door hen als onverbeterlijke vijanden te zien', tegen wie de samenleving uitsluitend door middel van hun eliminatie kan worden beschermd.<sup>34</sup> Verlichtingsidealen dienden plaats te maken voor gekanaliseerde wraak, afschrikking en onschadelijkmaking. Men zou kunnen stellen dat in deze risicomaatschappij het preventionisme overheerst.<sup>35</sup>

Sinds halverwege de jaren tachtig zien we een verwetenschappelijking van het strafrecht en een evolutie naar een instrumentalistische richting. Het strafrecht wordt gezien als een neutraal middel in handen van de overheid om een beleidsdoel te realiseren, in casu de bewerkstelling van een veilige maatschappij door potentiële daders af te schrikken en echte daders onschadelijk te maken. Justitie wordt het instrument bij uitstek van de beheersing van het kwaad en criminaliteit wordt gereduceerd tot een calculeerbaar maatschappelijk risico als vele andere.<sup>36</sup>

---

<sup>33</sup> D. ROEF, "Strafrechtelijke verantwoordelijkheid in de risicomaatschappij", in E. VOS en G. VAN CALSTER (red.), *Risico en voorzorg in de rechtsmaatschappij*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 201.

<sup>34</sup> J.A.A.C. CLAESSEN, *Misdaad, straf en herstel. Een herbezinning op het strafrecht en een aanzet tot een op herstel georiënteerd misdaadrecht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011; C. KELK, "Verschuivende mensbeelden van gedetineerden", in J.A.A.C. CLAESSEN en D.L.F. DE VOCHT (red.), *Humaan strafwerk. Liber amicorum Gerard de Jonge*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2012, 196.

<sup>35</sup> J.A.A.C. CLAESSEN, *Misdaad, straf en herstel. Een herbezinning op het strafrecht en een aanzet tot een op herstel georiënteerd misdaadrecht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011.

<sup>36</sup> D. ROEF, "Strafrechtelijke verantwoordelijkheid in de risicomaatschappij", in E. VOS en G. VAN CALSTER (red.), *Risico en voorzorg in de rechtsmaatschappij*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 207; R. VAN SWAANINGEN, "Justitie als verzekeringsmaatschappij. 'Actuarial Justice' in Nederland", in *De*

De balans tussen retributivisme en preventionisme die zo kenmerkend was voor het verlichte strafrechtsdenken, is dus volledig doorgeslagen in de richting van het laatste dat vrijwel exclusief focust op beveiliging van de maatschappij door middel van afschrikking en onschadelijkmaking.<sup>37</sup> De bijzonder goede ontwikkeling zijn van de moderne mens- en natuurwetenschappen (waaronder de criminologie) in de tweede helft van de negentiende eeuw verdient hier zeker een eervolle vermelding. In zijn werk *'L'Uomo delinquente'* beschreef LOMBROSO, de grondlegger van de criminologie, misdadigers als mensen waarvan de persoonlijke ontwikkeling is blijven steken in de voorouderlijke fase van de evolutie van de mens.<sup>38</sup> Dit kennen we als het Darwiniaans perspectief. Het paradigma van de atavistische of de geboren misdadiger werd gecreëerd en kreeg al snel navolging.<sup>39</sup> De vrije wil van het individu werd door het positivisme, waarvan het sociaal verweer een denkrichting uitmaakte, serieus in vraag getrokken.

Bepaalde verlichtingsdenkers durfden de bevindingen van de wetenschap vaak gaan presenteren als absolute, onfeilbare en enig mogelijke waarheden, wat ongetwijfeld de leer van het materialistisch reductionisme en het beeld van de mens als een causaal gedetermineerde machine verder deed ontwikkelen.<sup>40</sup> Met het imperialisme van de wetenschap is de sterk door de mens- en natuurwetenschappen beïnvloede preventietheorie de heerschappij gaan claimen ten opzichte van de vergeldingstheorie, waardoor de spanning en het mogelijke evenwicht tussen beide zijn verdwenen.<sup>41</sup>

---

*risiciomaatschappij*, JV 5, Deventer, Gouda Quint, 1996, 81; R. FOQUE en A.C. 'T HART, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*, Arnhem, Gouda Quint, 1990.

<sup>37</sup> J.A.A.C. CLAESSEN, "Strafrecht en Verlichting", JV 2013-1, 134.

<sup>38</sup> J. GOETHALS, *Inleiding in de criminologie*, Leuven, Acco, 2012, 197.

<sup>39</sup> Denk bijvoorbeeld aan Enrico FERRI (1856-1929) die de criminaliteit verklaarde door te wijzen op de individuele en fysieke kenmerken van criminelen.

<sup>40</sup> L. ABICHT, *De Verlichting vandaag*, Antwerpen, Houtekiet, 2007; S. GUTWIRTH, *Waarheidsaanspraken in recht en wetenschap*, Antwerpen, Maklu, 1993.

<sup>41</sup> J.A.A.C. CLAESSEN, *Misdaad en straf. Een herbezinning op het strafrecht vanuit mystiek perspectief*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2010.

Een laatste evolutie die in dit -gezien het beperkte bestek van deze masterproef- heel bondig overzicht aan bod komt, kunnen we de *verneurowetenschappelijking van het strafrecht* noemen. We zien hier een duidelijke verderzetting van de *supra* beschreven tendens. Het is deze evolutie die het onderwerp zal vormen van de rest van dit werkstuk. Het brein wordt steeds meer het onderzoeksveld van neurowetenschappers. Sommigen van hen zullen concluderen dat wij complexe hersenmachines zijn zonder vrije wil en dat het feit dat we denken vrije wezens te zijn, een door ons brein voortgebrachte illusie is. Tot op heden is de invloed van deze stroming op ons strafrecht minimaal.<sup>42</sup>

### 1.3. De neurobiologen als neurocalvinisten

Tijdens het grootste deel van de twintigste eeuw was het overheersende model voor het begrijpen van crimineel gedrag bijna uitsluitend gebouwd op sociale en sociologische gegevens. Deze elementen zullen *infra* ook uitgebreid aan bod komen. In dit onderdeel wordt vertrokken vanuit het idee dat een dergelijk vertrouwen op sociale uitgangspunten fundamenteel tekortschiet. Biologische factoren zouden eveneens van beslissend belang zijn bij het begrijpen van geweld en het graven naar de anatomische wortels ervan zal van vitaal belang zijn bij het omgaan met de “epidemie van geweld en misdaad die onze samenleving teistert”.<sup>43</sup>

In wat *supra* al de *verneurowetenschappelijking* van het strafrecht werd genoemd, zien we belangrijke (r)evoluties. In de eerste plaats tonen de moleculaire genetica en de genetica van gedrag steeds duidelijker aan dat veel gedragsvormen deels een genetische basis hebben. Genen bepalen fysiologische functies, die op hun beurt invloed hebben op ons denken, onze persoonlijkheid en ons gedrag. Ten tweede opent de vooruitgang in het maken van hersenscans een nieuw inzicht in de

---

<sup>42</sup> Y. BURUMA, “De vrije wil en het recht”, in M. SIE (red.), *Hoezo vrije wil? Perspectieven op een heikele kwestie*, Rotterdam, Lemniscaat, 2011, p. 93-106.

<sup>43</sup> A. RAINE, *The Anatomy of Violence. The biological roots of crime*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2013.



biologische basis van misdadig gedrag.<sup>44</sup> Dergelijke zaken, die eenvoudigweg de *neurocriminologie* kunnen worden genoemd, vormen het onderwerp van dit onderdeel. Samengevat: het onderzoek naar de neurale, in het brein verankerde basis van misdaad. Of deze nieuwe ontwikkelingen ons aansporen om ons zelfbeeld en bijgevolg ons strafrecht opnieuw te definiëren, vormt voer voor latere hoofdstukken. Ook de vele kritieken op deze theorieën komen aan bod in het derde luik. Vermits dit werkstuk geen neurobiologische studie is, maar een meta-juridische studie van de neurobiologie, zal de klemtoon liggen op deze latere hoofdstukken en blijft dit hoofdstuk beperkt tot een verwijzing naar de meest belangrijke inzichten. Ter volledigheid werd de uitleg van sommige experimenten opgenomen als bijlage.

Er wordt gefocust op empirische bevindingen die betrekking hebben op vrije wil gezien als keuze- en gedragsvrijheid. In onderdeel 1.3.1. zullen onderzoeken met betrekking tot het keuzeproces worden besproken en staat de Iowa Gambling Task (IGT) centraal. Dankzij dergelijke onderzoeken is men in staat geweest om bepaalde delen van de hersenen te linken aan het keuzeproces. In onderdeel 1.3.2. wordt er gefocust op de invloed van het onbewuste op het gedrag en de wijze waarop dit onbewuste kan worden beïnvloed. In onderdeel 1.3.3. zal gekeken worden naar neurologische processen die aan de basis liggen van de bewuste beslissing tot het stellen van gedrag.<sup>45</sup> Ten slotte wordt in onderdeel 1.3.4. een kort overzicht gegeven van enkele belangrijke studies naar de genetische invloeden op ons (antisociaal) gedrag.

### **1.3.1. Determinisme binnen het keuzeproces**

We hebben een lange weg afgelegd om de werking van de hersenen te begrijpen. ARISTOTELES dacht dat ze een radiator waren om het bloed te doen afkoelen. DESCARTES meende dat ze een antenne waren voor de geest om met het lichaam te kunnen communiceren. De frenoloog Franz GALL geloofde dat bulten op de schedel

---

<sup>44</sup> J.Q. WILSON en R. HERRNSTEIN, *Crime and human nature*, New York, 1985.

<sup>45</sup> De indeling en inhoud van deze onderdelen werden mede geïnspireerd door de masterproef van HANNE MICHELS, *Vrije wil en intentie, een criminologisch-psychologische analyse*, ingediend in 2013 bij het eindexamen voor de graad van master in de criminologische wetenschappen aan de KU Leuven.

iemands persoonlijkheid onthulden. Nu weten we dat deze anderhalve kilo wegende, grijze materie de motor is achter alles wat we doen. En als al onze daden en gedragingen van het brein afkomstig zijn, waarom gewelddadig gedrag dan niet?<sup>46</sup>

In dit onderdeel ligt de focus op ons keuzeproces dat volgens neurowetenschappers vaak het gevolg is van onbewuste neurologische processen. De **Iowa Gambling Task (IGT)** probeert het proces van dagelijkse beslissingen te simuleren en zou bewijzen dat onze keuzes reeds worden gestuurd alvorens we ons hier van bewust zijn.<sup>47</sup> In dit onderzoek gebruikt men vier stapels kaarten en bij elke stapel kan men geld inzetten. Twee stapels zijn zo samengesteld dat, indien men wint, de winsten zeer groot zijn maar wanneer men verliest, zal het verlies ook groter zijn. Bovendien heeft men bij deze stapels meer kans om te verliezen dan om te winnen. Bij de twee andere stapels is de winst, maar ook het verlies, kleiner. Bij deze twee stapels heeft men de meeste kans om te winnen.<sup>48</sup> Uit dit onderzoek blijkt dat mensen na verloop van tijd automatisch kiezen voor de stapels waar de winst kleiner is, maar de kans op winnen groter. Mensen doen dit echter zonder dat ze zich bewust zijn van het feit dat deze stapels voordeliger waren. Onbewust kiezen ze voor de stapels die hen het meeste 'plezier' bezorgen.<sup>49</sup> Toch gaven de proefpersonen aan dat ze geen idee hadden van hoe het spel in elkaar zat.<sup>50</sup> Ze werden geleid door emotionele en automatische processen.

---

<sup>46</sup> A. RAINE, *The Anatomy of Violence. The biological roots of crime*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2013.

<sup>47</sup> A. BECHARA, H. DAMASIO, D. TRANEL en A.R. DAMASIO, "Deciding advantageously before knowing the advantageous strategy", *Science* 1997, 1293.

<sup>48</sup> A. BECHARA, H. DAMASIO, D. TRANEL en A.R. DAMASIO, "Deciding advantageously before knowing the advantageous strategy", *Science* 1997, 1293.

<sup>49</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 266-267; C. DE RUITER, "Paradigmshift in het strafrecht: einde van de toerekeningsvatbaarheid?" in T.I., OEI en L.H.M. KEISER (eds), *Forensische psychiatrie onderweg. In de spiegel kijken naar het verleden en koersen naar de toekomst*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2008, 296-297; W.L. TIEMEIJER, *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011, 24-25.

<sup>50</sup> A. BECHARA, H. DAMASIO, D. TRANEL en A.R. DAMASIO, "Deciding advantageously before knowing the advantageous strategy", *Science* 1997, 1293.

Deze onderzoeken lijken onbeduidend (kiezen uit vier stapels kaarten), maar verder onderzoek heeft aangewezen dat 'slecht' presteren op deze onderzoeken gerelateerd is aan bepaalde psychopathologieën (bijvoorbeeld alcoholmisbruik, impulsieve agressiviteitstoornis enzovoort).<sup>51</sup>

Neurobiologen als DUNN, DALGLEISH en LAWRENCE stellen dat er voldoende bewijs is uit meerdere onderzoeken om te besluiten dat een aantal specifieke hersendelen (prefrontale cortex, amygdala, somatosensorische cortex, insula en gerelateerde hersendelen) betrokken zijn bij het nemen van beslissingen.<sup>52</sup>

Naast onderzoeken gebaseerd op de IGT zijn er nog andere gevoerd naar de rol van het onbewuste in het keuzeproses. Denk aan de onderzoeken van DIJKSTERHUIS, BALLEW II en TODOROV (zie bijlage 1). De conclusie is dat zelfs een keuze die bewust genomen wordt, het gevolg is van een activiteit binnen of beïnvloeding door het onbewuste.<sup>53</sup> Keuzes lijken het gevolg te zijn van onbewuste processen binnen bepaalde hersendelen. BURNS en BECHARA stellen het als volgt: *"What we do know about the process of choice indicates that there is a strong deterministic element to actions that appear to us to be indeterminist or freely chosen"*.<sup>54</sup>

### 1.3.2. Beïnvloeding van het gedrag door het onbewuste

In dit onderdeel wordt gekeken naar de processen die aanleiding geven tot gedrag. Komt een actie daadwerkelijk voort uit vrije wil (hier gelijkgesteld met een bewuste beslissing) of wordt deze geactiveerd door een waarneming, een bepaalde gedachte of een neurologisch mechanisme? We blijken geen goed zicht te hebben op de oorzaken van ons eigen gedrag en afhankelijk van de omstandigheden waarin het

---

<sup>51</sup> R. GUPTA, T.R. KOSCIK, A. BECHARA en D. TRANEL, "The amygdala and decision-making", *Neuropsychologia* 2011, 761; X. LI, Z. LU, A. D'ARGEMBEAU, M. NG en A. BECHARA, "The Iowa gambling task in fMRI images", *Human Brain Mapping* 2010, 411.

<sup>52</sup> B.D. DUNN, T. DALGLEISH en A.D. LAWRENCE, "The somatic marker hypothesis: a critical evaluation", *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 2006, 265; R. GUPTA, T.R. KOSCIK, A. BECHARA en D. TRANEL, "The amygdala and decision-making", *Neuropsychologia* 2011, 765.

<sup>53</sup> A. LAVAZZA en M. DE CARO, "Not so fast. On some bold neuroscientific claims concerning human agency", *Neuroethics* 2010, 31.

<sup>54</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 273.

gedrag optreedt en van de gevolgen ervan, zullen we andere attributies maken, een andere verklaring geven voor de oorzaak van dit gedrag. Misschien denken we daarbij soms vrijer te zijn dan in werkelijkheid het geval is.

Een stroming in de psychologie, het '**situationisme**', stelt dat gedragingen, zelfs keuzes die mensen in verband brengen met morele principes, tot op grote hoogte bepaald worden door de situatie.<sup>55</sup> Als voorbeelden van studies waarin een sterke situationele invloed is aangetoond, kan worden verwezen naar enkele ophefmakende experimenten uit de sociale psychologie: de gehoorzaamheidsstudies van Stanley MILGRAM (Yale Universiteit) van 1963 (zie bijlage 2) en de experimenten van Bibb LATANE (Universiteit van North Carolina te Chapel Hill) en John DARLEY (Princeton Universiteit) uit 1968 over het omstaandereffect (zie bijlage 3). Dergelijke studies tonen aan dat we veel verder gaan in het opvolgen van bevelen dan we eigenlijk verkiezen te geloven en dat velen onder ons blijkbaar zelfs in staat zijn tot het doden van medemensen als de omstandigheden ons daartoe aanzetten.

We mogen de kracht van de sociale situatie niet onderschatten, want *supra* vermelde sociaal-psychologische studies suggereren dat we de oorsprong van ons gedrag te sterk intern en te weinig aan externe factoren toeschrijven.

Sommigen verwijzen ook naar **imitatiegedrag**: we zouden andere mensen gaan imiteren zonder dat we het zelf beseffen.<sup>56</sup> Dergelijk gedrag kan verklaard worden door de aanwezigheid van 'spiegelneuronen' die ervoor zouden zorgen dat we gedrag en het uiten van emoties automatisch zouden nadoen en dat we ons kunnen inleven in de emoties van anderen.

---

<sup>55</sup> W.L. TIEMEIJER, *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011, 45; P.G., ZIMBARDO, R.L., JOHNSON, V., MCCANN, *Psychologie een inleiding*. Amsterdam, Pearson Education, 2009, 513-515.

<sup>56</sup> A. DIJKSTERHUIS, *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008, 165-166; G.J.C. LOKHORST, "Hersenen en recht. Geen koninklijke weg", *JV* 2008, 67; D.F. SWAAB, *Wij zijn ons brein: van baarmoeder tot Alzheimer*, Ruinen, drukkerij Bariet, 2010, 295; P.G. ZIMBARDO, R.L., JOHNSON, V., MCCANN, *Psychologie een inleiding*. Amsterdam, Pearson Education, 2009, 79.

Ten derde zou ons gedrag ook beïnvloed worden door **priming**: het onbewust activeren van bepaalde kennis overeenkomstig stereotypen die elk van ons bezit.<sup>57</sup> Wanneer we bijvoorbeeld iemand zien, zullen we deze persoon onmiddellijk en onbewust indelen in een bepaalde sociale categorie en de eigenschappen van die categorie gaan toe-eigenen aan deze persoon.<sup>58</sup>

Hier kan verwezen worden naar de onderzoeken van DIJKSTERHUIS en BARGH (zie bijlage 4). DIJKSTERHUIS bewees dat mensen door priming van bepaalde stereotypen slimmer of dommer kunnen worden gemaakt en BARGH toonde aan dat priming een grote invloed heeft op het gedrag van proefpersonen. Wanneer bijvoorbeeld primes die corresponderen met brutaliteit worden weergegeven, zal de proefpersoon zich brutaler gedragen dan personen die geen dergelijke primes hebben gekregen.<sup>59</sup> Deze onderzoeken zouden volgens sommigen duiden op de grote invloed van het onbewuste, maar ook op het duidelijk onderscheid tussen het gevoel van vrije wil en het daadwerkelijk hebben van een vrije wil.<sup>60</sup> De onderzoeken willen aantonen dat we ons niet altijd bewust zijn van de oorzaken van ons gedrag en dat, als ons gevraagd wordt naar de reden van het gedrag, personen vaak andere dan de werkelijke oorzaken geven. LAMME zal hierover stellen dat het bewuste slechts een 'kwebbeldoos' is die achteraf allerlei verklaringen zoekt voor handelingen die we hebben gesteld.<sup>61</sup>

---

<sup>57</sup> A. DIJKSTERHUIS, *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008, 180; W.L. TIEMEIJER, *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011, 33; P.G. ZIMBARDO, R.L. JOHNSON en V. MCCANN, *Psychologie een inleiding*. Amsterdam, Pearson Education, 2009, 352-353.

<sup>58</sup> A. DIJKSTERHUIS, *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008, 180.

<sup>59</sup> J.A. BARGH, M. CHEN en L. BURROWS, "Automaticity of social behavior: direct effects of trait construct and stereotype activation on action", *Journal of Personality and Social Psychology* 1996, 233-236.

<sup>60</sup> A.F. SHARIFF, J. SCHOOLER en K.D. VOHS, "The Hazards of Claiming to have solved the hard problem of free will" in J. BAERN, J.C. KAUFMAN en R.F. BAUMEISTER (eds.), *Are we free? Psychology and free will*, New York, Oxford University Press, 2008, 188.

<sup>61</sup> V.A.F. LAMME, "Controle, vrije wil en andere kletsboek", *JV* 2008, 82-83.

Ter verklaring van de effecten van priming, wordt vaak een beroep gedaan op de inzichten van William JAMES: primen zorgt ervoor dat er een motor-representatie in de hersenen wordt geactiveerd. Dit vergroot de kans dat het gedrag zich zal stellen.<sup>62</sup>

De drie *supra* vermelde elementen (situationisme, imitatiegedrag en priming) kunnen ons doen afvragen of we daadwerkelijk 'baas in eigen brein zijn', vermits vele gedragingen die we stellen onbewust worden beïnvloed. De vraag is of we hieruit werkelijk kunnen concluderen dat de vrije wil niet bestaat.

### 1.3.3. De invloed van het bewuste op het gedrag

In dit onderdeel wordt gekeken naar de rol die het bewuste speelt bij het tot stand komen van gedrag.

Een handeling begint vaak met een bewuste beslissing. Vaak wordt echter gesproken over de illusie van de bewuste vrije wil. De term 'bewuste vrije wil' doet veronderstellen dat bewuste intenties het startpunt zijn van ons gedrag. Uit wetenschappelijk onderzoek zou nu blijken dat deze bewuste intenties niet de aanleiding zijn van ons gedrag, sterker nog: ons bewustzijn zou totaal irrelevant en slechts een epifenomeen zijn.<sup>63</sup>

Het is onmogelijk om het in dit onderdeel niet te hebben over de onderzoeken van Benjamin LIBET (*zie bijlage 5*), die zouden aantonen dat het bewuste steeds achterloopt op het onbewuste: een handeling die zogezegd volledig vrijwillig ontstaat, wordt voorafgegaan door een onbewuste hersenactiviteit, waardoor het bewuste buiten spel wordt gezet.<sup>64</sup> Ook later onderzoek zou dit bevestigen.<sup>65</sup> LIBET

---

<sup>62</sup> J.A. BARGH, M. CHEN en L. BURROWS, "Automaticity of social behavior: direct effects of trait construct and stereotype activation on action", *Journal of Personality and Social Psychology* 1996, 231; A. DIJKSTERHUIS, *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008, 168-169; W.L. TIEMEIJER, *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011, 35.

<sup>63</sup> A. DIJKSTERHUIS, *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008, 194; P. HAGGARD, "Conscious intention and motor cognition", *TRENDS in Cognitive Sciences* 2005, 290.

<sup>64</sup> B. LIBET, C.A. GLEASON, E.W. WRIGHT, en D.K. PEARL, "Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness potential). The unconscious initiation of a freely voluntary act", *Brain* 1983, 623-642.

beweest niet dat onze beslissingen in neurale, causale netwerken verankerd zitten, maar dertig jaar na hem scheelt dat nog maar weinig. Dankzij nieuwe modulatie- en beeldtechnieken weten we nu veel meer over de werking van het beslissende brein. De grote stations van de beslissende breincircuits zijn bekend en het beeld dat oprijst, laat weinig ruimte voor acausaliteit.<sup>66</sup> Aan onze bewuste beslissingen gaan al zeer vroeg onbewuste processen vooraf. Denk aan allerlei berekeningen die plaatsvinden in het achterste of posterieure deel van de pariëtaalkwab, het voorste deel van het cingulum, het supplementaire motorische gebied en het voorste deel van de prefrontale cortex. Uit al die berekeningen vormt zich een onbewuste intentie. Dit alles gebeurt ruim voor de bewuste intentie, tot 10 seconden ervoor.<sup>67</sup>

Samenvattend kan worden gesteld dat al onze beslissingen verankerd zouden zitten in causale netwerken en gedrag niet louter bewust kan beginnen. De bewuste wil is een illusie. Het is geen bevelende CEO, maar slechts een woordvoerder.<sup>68</sup> De vraag die zich nu stelt is wat het woord 'illusie' betekent? Slaat dit op het feit dat de eigenschappen die men veelal aan de bewuste wil toeschrijft niet overeenkomen met de werkelijkheid? Of wil men hiermee bedoelen dat de bewuste wil geen enkel belang heeft en gewoon het doodlopende eindpunt vormt van een overbodig proces?

---

<sup>65</sup> Denk aan het onderzoek van SOON, BRASS, HEINZE en HAYNES waaruit blijkt dat aan de hand van hersenscans voorspeld kan worden of de proefpersonen een linkse of een rechtse knop zullen indrukken nog voor de proefpersonen zelf bewust zijn van die keuze. De activiteit in bepaalde hersenregio's, met name de frontopolaire cortex en de precuneus, neemt al toe enkele seconden voor de 'bewuste' keuze. (C.S. SOON, M. BRASS, H. HEINZE en J. HAYNES, "Unconscious determinants of free decisions in the human brain", *Nature Neuroscience* 2008, 543-545.)

<sup>66</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 111.

<sup>67</sup> R. PENROSE, *The emperor's new mind*, Oxford, Oxford University Press, 1989; C.S. SOON, M. BRASS, H.-J. HEINZE, J.-D. HAYNES, "Unconscious determinants of free decisions in the human brain", *Nature Neuroscience* 2008, 543-545; I. FRIED, A. KATZ, G. MCCARTHY, K.J. SASS, P. WILLIAMSON, S.S. SPENCER, D. SPENCER, "Functional organization of human supplementary motor cortex studies by electrical stimulation", *Journal of Neuroscience* 1991, II, 3656-3666.

<sup>68</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 117.

### 1.3.4. De biologische wortels van crimineel gedrag

In dit laatste onderdeel –dat eerder een korte kennismaking beoogt te zijn met enkele inzichten dan een grondige studie van de stand van zaken in de neurocriminologie– komen verschillende elementen kort aan bod. Bestaat er een ‘moordenaarsgen’? Wat kan de structuur van onze hersenen zeggen over de neiging tot crimineel gedrag? Welke andere factoren kunnen ons gedrag (in de negatieve zin) beïnvloeden?

In zijn boek *‘The Anatomy of Violence. The Biological Roots of Crime’* geeft neurocriminoloog Adrian RAINE een bondig overzicht van de meest recente inzichten in dit vakgebied.<sup>69</sup>

Om de **genetische invloeden** op antisociaal en agressief gedrag te onderzoeken, maakte men gebruik van tweelingenonderzoek, meer bepaald onderzoek bij monozygoten of eeneiige tweelingen (zie bijlage 6). De conclusies van deze onderzoeken waren duidelijk: het staat vast dat antisociaal gedrag in hoge mate erfelijk is. Uiteraard moet dit onderzoek genuanceerd worden, aangezien tweelingen vaak in dezelfde levensomstandigheden opgroeien, wat op zich ook een verklaring kan zijn voor gelijkaardig (antisociaal) gedrag. Dergelijk probleem wordt omzeild in studies bij identieke tweelingen die vanaf de geboorte gescheiden zijn grootgebracht<sup>70</sup>. Deze studies onderbouwen nog steeds de opvatting dat er sprake is van een genetische aanleg voor misdadig antisociaal gedrag. Nog een correctie op tweelingenonderzoek vinden we in adoptiestudies (zie bijlage 7). Alles bij elkaar genomen komen deze studies uit bij het inzicht dat de genen ons slechts de helft van het antwoord geven op de vraag waarom sommigen van ons crimineel zijn en anderen niet.

---

<sup>69</sup> A. RAINE, *The Anatomy of Violence. The Biological Roots of Crime*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2013.

<sup>70</sup> Uit een onderzoek gedaan naar antisociaal gedrag bij kinderen en volwassenen waarbij 32 eeneiige tweelingen waren betrokken die kort na de geboorte waren gescheiden, kwam het resultaat naar voren dat er statistisch significante erfelijkheidskenmerken van 41 procent zijn voor kinderen en 28 procent voor volwassenen. (W.M. GROVE, L. ECKERT, T.J. BOUCHARD en N. SEGAL, “Heritability of substance abuse and antisocial behavior: a study of monozygotic twins reared apart”, *Biological Psychiatry* 27, 1990, 1293-1304.)



Dergelijk criminologisch onderzoek werd gevolgd door neurobiologische studies, die vooral focusten op het MAOA-gen.<sup>71</sup> Het belangrijkste onderzoek was dat van Terrie MOFFITT en Avshalom CASPI en toont aan dat er een wisselwerking bestaat tussen genetische en biologische factoren enerzijds en sociale factoren anderzijds (zie bijlage 8). Het lage MAOA-genotype, dat ook vaak de naam 'krijger-gen'<sup>72</sup> draagt, kan tot op zekere hoogte in verband worden gebracht met gewelddadig en agressief gedrag.<sup>73</sup> Dat het idee van een 'krijger-gen' nog niet eens zo gek is, blijkt uit Italiaanse rechtspraak. Daar oordeelde het Hof van Beroep dat beklagde Abdelmalek BAYOUT, die in maart 2007 iemand met een mes had doodgestoken, minder schuldig was dan aanvankelijk was gedacht: hij was de drager van het MAOA-gen en dus genetisch gedetermineerd om agressief te zijn.<sup>74</sup>

Ander onderzoek focust zich verder op de band tussen de genetische opbouw van de hersenen en de chemie van geweld. Zo werd ontdekt dat moordenaars een hogere graad van activiteit vertonen in de subcorticale, limbische plaatsen in de hersenen en dat ook een verminderde functie van de hippocampus een invloed heeft op antisociaal gedrag.<sup>75</sup> Dit geldt ook voor een vermindering in het volume van de grijze massa in de prefrontale cortex.<sup>76</sup> Neurologen gaan steeds meer de visie van

---

<sup>71</sup> MAOA is een enzym dat verschillende neurotransmitters, waaronder dopamine, norepinefrine en serotonine, die betrokken zijn bij de beheersing van impulsen, aandacht en andere cognitieve functies, metaboliseert.

<sup>72</sup> A. GIBBONS, American Association of Physical Anthropologists meeting, "Tracking the evolutionary history of a warrior gene", *Science* 304, 2004, 818.

<sup>73</sup> Zie ook R. MCDERMOTT, D. TINGLEY, J. COWDEN, G. FRAZZETTO en D.D.P. JOHNSON, "Monoamine oxidase A gene (MAOA) predicts behavioral aggression following provocation", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 2009, 106, 2118-2123.

<sup>74</sup> Bayout v. Francesco. 2009, RGAssise App. 6/2008 RGNR 1685/2007, RG. sent 5, dd 18 settembre 2009. Met dank aan professor CLAES voor het delen van deze informatie. Zie ook M.L BAUM, "The Monoamine Oxidase A (MAOA) Genetic Predisposition to Impulsive Violence: Is It Relevant to Criminal Trials?", *Neuroethics* 2013, 6, 287-306.

<sup>75</sup> A. RAINE, J.R. MELOY, S. BIHRLE, J. STODDARD en L. LACASSE, "Reduced prefrontal and increased subcortical brain functioning assessed using positron emission tomography in predatory and affective murderers", *Behavioral Sciences and the Law* 16, 1998,319-332.

<sup>76</sup> A. RAINE, S. BUCHSBAUM en J. STANLEY, "Selective reductions in prefrontal glucose metabolism in murderers", *Biological Psychiatry* 6, 1994, 365-373.

LOMBROSO volgen, die in zijn boek *'Criminal Man'* structurele hersenabnormaliteiten koppelde aan de aanleg voor gewelddadigheid.

Ten slotte kunnen we verwijzen naar tal van andere factoren die zouden bijdragen tot een meer antisociale persoonlijkheid. Om te beginnen zou onderzoek aantonen dat de notie van een **lage hartslag** de kans verhoogt dat iemand zich antisociaal en gewelddadig gaat gedragen.<sup>77</sup> Ook **geboortecomplicaties in combinatie met een negatieve vroege huiselijke omgeving** kunnen leiden tot gewelddadigheid op volwassen leeftijd.<sup>78</sup> Sommige criminologen menen zelfs, in navolging van LOMBROSO<sup>79</sup>, dat het mogelijk is om fysiologische tekenen van de 'geboren misdadiger' te herkennen die het biologische verschil vormen tussen criminelen en andere mensen. Men spreekt van **kleine fysieke anomalieën** die in verband gebracht worden met stoornissen tijdens de zwangerschap en worden beschouwd als indicatoren voor een foutieve neurale ontwikkeling van de foetus.

Tal van studies zouden ook aantonen dat als een **moeder rookt tijdens de zwangerschap**, dit kan leiden tot een toename van gedragsstoornissen en agressie bij het nageslacht.<sup>80</sup> Ook **een overdreven alcoholconsumptie tijdens de zwangerschap** staat in relatie met misdaad en delinquentie van het kind.<sup>81</sup>

---

<sup>77</sup> A. RAINE en P.H. VENABLES, "Tonic heart rate level, social class and antisocial behaviour in adolescents", *Biological Psychology* 18, 1984, 123-132.

<sup>78</sup> A. PIQUERO en S. TIBBETTS, "The impact of pre/perinatal disturbances and disadvantaged familial environment in predicting criminal offending", *Studies on Crime & Crime Prevention* 8, 1999, 52-70.

<sup>79</sup> C. LOMBROSO, *Crime: Its causes and remedies*, Montclair, 1868. (Eng. vert. H. HORTON; oorspronkelijk gepubliceerd in 1911).

<sup>80</sup> P. BRENNAN, E. GREKIN en S. MEDNICK, "Maternal smoking during pregnancy and adult male criminal outcomes", *Archives of General Psychiatry* 56, 1999, 215-219; P. RANTAKALLIO, E. LAARA, M. ISOHANNI en I. MOILANEN, "Maternal smoking during pregnancy and delinquency of the offspring: as association without causation?", *International Journal of Epidemiology* 21, 1992, 1106-1113; L. WAKSCHLAG en S. HANS, "Maternal smoking during pregnancy and conduct problems in high-risk youth: a developmental framework", *Development and Psychopathology* 14, 2002, 351-369; N.L. DAY, G.A. RICHARDSON, J. GOLDSCHMIDT en M.D. CORNELIUS, "Effects of prenatal tobacco exposure on preschoolers' behavior", *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics* 21, 2000, 670-676.

<sup>81</sup> A.P. STREISSGUTH, F.L. BOOKSTEIN, H.M. BARR, P.D. SAMPSON, K. O'MALLEY en J.K. YOUNG, "Risk factors for adverse life outcomes in fetal alcohol syndrome and fetal alcohol effects", *Developmental and Behavioral Pediatrics* 25, 2004, 228-238.

In zijn boek *'The Psychopathology of Crime: Criminal Behavior as a Clinical Disorder'*, omschreef Adrian RAINE het herhaaldelijk plegen van geweldsmisdrijven als een ziekelijke aandoening, net zoals kanker, depressies en angstaanvallen dat volgens de huidige inzichten zijn.<sup>82</sup> Een ziektebeeld wordt gezien als een 'disfunctioneren': bij een individu werkt er iets niet goed. De Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM) omschrijft een geestesstoornis als *'een gezondheidstoestand die wordt gekenmerkt door een in belangrijke mate disfunctioneren van de verstandelijke vermogens, de emoties en de gedragingen van een individu, en die een verstoring weerspiegelt van de psychologische en biologische ontwikkelingsprocessen die ten grondslag liggen aan het geestelijk functioneren. Sommige stoornissen kunnen pas gediagnosticeerd worden als ze klinisch significante ellende of gedragsproblemen hebben veroorzaakt.'*<sup>83</sup>

RAINE argumenteert dat recidive in de misdaad voldoet aan al deze criteria om van een geestesstoornis te kunnen spreken. Er is echter een cruciaal keerpunt nodig in ons denken dat nu veel meer aandacht schenkt aan het wraakprincipe dan aan het reclasseringsidee. Op dit punt wordt dieper ingegaan in het derde luik.

#### **1.4. Het filosofisch syllogisme van Jan Verplaetse**

In zijn boek *'Zonder vrije wil, een filosofisch essay over verantwoordelijkheid'* geeft moraalfilosoof Jan VERPLAETSE een duidelijk overzicht van de verschillende filosofische standpunten die men in deze discussie kan aannemen: het hard incompatibilisme, het libertarisme en het compatibilisme.<sup>84</sup> Hij vertrekt vanuit het volgende syllogisme:

*Premisse 1: Indien causaal determinisme waar is, dan zijn alternatieve opties en broncontrole uitgesloten.*

---

<sup>82</sup> A. RAINE, *The psychopathology of crime: criminal behavior as a clinical disorder*, San Diego, 1993.

<sup>83</sup> AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION, *DSM-5 Development: Definition of a Mental Disorder*, <http://www.dsm5.org/ProposedRevisions/Pages/proposedrevision.aspx?rid=465>, 2012.

<sup>84</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil, een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, 2011, Amsterdam, Nieuwezijds.

*Premisse 2: Alternatieve opties of broncontrole zijn noodzakelijk voor verantwoordelijkheid.*

*Premisse 3: De alternatieven voor causaal determinisme zijn irrelevant of uitgesloten.*

*Conclusie: Verantwoordelijkheid is uitgesloten.*

VERPLAETSE ziet de vrije wil als het vermogen om vrij te beslissen wat je doet, hoe je het doet en waarom je het doet en ziet elke beslissing als een punt in een driedimensionale beslissingsruimte. Onder 'alternatieve opties' verstaat hij de mogelijkheid om een andere beslissing te nemen. 'Broncontrole' houdt in dat elke beslissing een oorzaak of verzameling van oorzaken heeft, die hij de bron noemt. Er mag geen sprake zijn van toeval, dwang of manipulatie waardoor niet de persoon zelf beslist, maar iets dat buiten die persoon ligt en waarover hij geen controle heeft. De productie van beslissingen moet in handen zijn van een bron waarover de beslissende persoon controle heeft.

**Hard incompatibilisten** gaan akkoord met elke premisse en komen tot de radicale conclusie dat verantwoordelijkheid is uitgesloten. Causaal determinisme is onverenigbaar met verantwoordelijkheid en vrije wil bestaat niet.<sup>85</sup>

**Libertaristen**, ook wel zacht incompatibilisten genoemd, verwerpen de conclusie van het syllogisme, vermits ze premisse 3 verwerpen. Ze geloven dat verantwoordelijkheid onverenigbaar is met causaal determinisme, maar ze geloven niet dat alle alternatieven voor het causaal determinisme irrelevant of uitgesloten zijn. Het idee van determinisme is volgens hen verkeerd en vrije wil zou toch bestaan.<sup>86</sup>

---

<sup>85</sup> J. GREENE en J.D. COHEN, "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 103; G. MEYNEN, "Waarom forensische psychiaters met de 'vrije wil' te maken hebben" in T.I. OEI en G. MEYNEN (eds), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 61; A.L. ROSKIES, "How does the neuroscience of decision making bear on our understanding of moral responsibility and free will?", *Current Opinion in Neurobiology* 2012, 1023.

<sup>86</sup> G. MEYNEN, "Waarom forensische psychiaters met de 'vrije wil' te maken hebben" in T.I. OEI en G. MEYNEN (eds), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 61; A.L. ROSKIES, "How does the neuroscience of decision making bear on our understanding of moral responsibility and free will?", *Current Opinion in Neurobiology* 2012, 1023.

Ze stellen dat we toch niet handelen volgens de natuurwetten en dat bewuste intenties de oorzaak zijn van ons gedrag.<sup>87</sup>

Ten slotte zijn er de **compatibilisten**, die vinden dat verantwoordelijkheid verenigbaar is met causaal determinisme. Ze verwerpen premisse 2 en denken dat de psychische vermogens die de meeste mensen bezitten voldoende zijn om mensen verantwoordelijk te maken en stellen dat er geen broncontrole nodig is. Vrije wil wordt dan gezien als “to perform the actions that one intended, desired or willed to perform”.<sup>88</sup>

---

<sup>87</sup> J. GREENE en J.D. COHEN, “Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem”, *JV* 2008, 102-103; P. HAGGARD, “Conscious intention and motor cognition”, *TRENDS in Cognitive Sciences* 2005, 291.

<sup>88</sup> A. LAVAZZA en M. DE CARO, “Not so fast. On some bold neuroscientific claims concerning human agency”, *Neuroethics* 2010, 27.

## 2. ONS SCHULDSTRAFRECHT DAT VERTREKT VANUIT HET IDEE VAN 'VRIJE WIL'

*'Mensen straffen of belonen voor hun daden omdat ze het verdienen is even rechtvaardig als ze straffen of belonen voor de (natuurlijke) kleur van hun haar of de natuurlijke vorm van hun gezicht.*

Galen STRAWSON (1994)<sup>89</sup>

In dit tweede luik van de masterproef wordt gefocust op ons strafrecht en de rol van vrije wil. Zelfs zonder veel onderzoek, kunnen we stellen dat ons strafrecht niet overweg kan met een radicaal determinisme. Immers, dan wordt verantwoordelijk stellen onmogelijk. Anderzijds zien we dat deterministische factoren van gedrag niet worden ontkend, denk aan de strafverminderende factoren die rechters in aanmerking kunnen nemen en aan het opleggen van voorwaardelijke straffen. We zouden kunnen stellen dat het strafrecht een middenpositie inneemt als het gaat om determinisme en vrije wil: enerzijds worden vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens tot norm gesteld, anderzijds is er wel oog voor factoren waarop de verdachte geen vat kon hebben.

Dit hoofdstuk bestudeert ons strafrechtelijk begrippenapparaat waar alles ogenschijnlijk lijkt te draaien om schuld, straf en vergelding.

In het eerste deel *'Strafdoelen en strafrechtstheorieën'* wordt gekeken naar de rol van het concept 'vrije wil' in het strafrecht. Het zal duidelijk worden dat vrije wil gerelateerd is aan de strafdoelen die gehanteerd worden om straffen van daders te verantwoorden. Deze strafdoelen kunnen gekoppeld worden aan verschillende straftheorieën.

In het tweede deel *'Nulla poena sine culpa'* kijken we naar de constitutieve elementen van een delict en wordt vooral gefocust op het moreel element of de schuldvorm.

---

<sup>89</sup> G. STRAWSON, "The impossibility of moral responsibility", *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 75, 1994, 5-24 (Vertaling J. VERPLAETSE).

In een derde deel *'Het begrip 'toerekeningsvatbaarheid' in het strafrecht'* bestuderen we categorieën van schulduitsluitingsgronden die betrekking hebben op het concept vrije wil.<sup>90</sup>

In het laatste deel *'Een blik over de grenzen heen'* komt wat rechtsvergelijking aan bod.

## 2.1. Strafdoelen en strafrechtstheorieën

Om te kijken hoe essentieel het begrip 'vrije wil' is voor een strafrechtstelsel, moeten eerst de doelen van het strafrecht worden bestudeerd. Het strafrechtstelsel kan vijf doelen dienen: retributie of vergelding, afschrikking of preventie, incapaciteren van de overtreeders, rehabilitatie of herstel van de schade.<sup>91</sup> In wat volgt wordt besproken in welke mate het concept 'vrije wil' essentieel is voor elk van deze doelen.

Wanneer we straffen ter **vergelding**, zal het concept 'vrije wil' onontbeerlijk zijn.<sup>92</sup> Onder 'vergelding' kunnen we verstaan: 'het opleggen van een straf met als doel het toebrengen van leed aan de dader om op die manier het onrecht als gevolg van een misdrijf te compenseren.'<sup>93</sup> GREENE en COHEN menen dat neurologische inzichten met betrekking tot de vrije wil de retributieve visie op straffen zullen wijzigen.<sup>94</sup> Als

---

<sup>90</sup> De indeling en inhoud van deze onderdelen werden mede geïnspireerd door de masterproef van HANNE MICHIELS, *Vrije wil en intentie, een criminologisch-psychologische analyse*, ingediend in 2013 bij het eindexamen voor de graad van master in de criminologische wetenschappen aan de KU Leuven.

<sup>91</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 274-279; L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 101.

<sup>92</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 274; C. DE RUITER, "Paradigmashift in het strafrecht: einde van de toerekeningsvatbaarheid?" in T.I., OEI en L.H.M. KEISER (eds), *Forensische psychiatrie onderweg. In de spiegel kijken naar het verleden en koersen naar de toekomst*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2008, 297.

<sup>93</sup> C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 15.

<sup>94</sup> J. GREENE en J.D. COHEN, "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 124-125.

bewijs van hun stelling, verwijzen ze naar het jeugdbeschermingsrecht: een apart maatregelenrecht dat opgesteld is voor jongeren omdat deze geacht worden niet over een volledige vrije wil te beschikken.

Straffen kunnen ook dienen om **af te schrikken**. Het idee is dat kennis over het feit dat een bepaalde criminele gedraging strafbaar is, mensen zal afschrikken om criminele handelingen te stellen.<sup>95</sup> In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire afschrikking. De primaire of bijzondere afschrikking focust op het voorkomen van toekomstig crimineel gedrag van een bepaald persoon. Secundaire of algemene afschrikking richt zich op het voorkomen van crimineel gedrag van alle leden van de samenleving.<sup>96</sup> Een afwezigheid van vrije wil zou deze doelstelling nutteloos maken.

Ten derde kan ook gestraft worden om daders te **incapaciteren**. Daarmee zou men voorkomen dat de dader een nieuw misdrijf kan begaan.<sup>97</sup> De grens met de bijzondere afschrikking is soms bijzonder troebel en volgens sommigen zelfs onbestaande.<sup>98</sup> Dit strafdoel staat los van het concept 'vrije wil' en de mogelijkheid van personen om hun gedrag te veranderen.<sup>99</sup> Hier is het onbelangrijk of de dader zelf verantwoordelijk is voor zijn daden: men gaat daders bijvoorbeeld opsluiten om

---

<sup>95</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 275; L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 90 ; L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 90.

<sup>96</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 275; C. VAN DEN WYNGAERT, *strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 16; L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 90.

<sup>97</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 277.

<sup>98</sup> C. VAN DEN WYNGAERT, *strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 16.

<sup>99</sup> L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 99.



te voorkomen dat ze in de toekomst crimineel gedrag zullen stellen en zo gaat men de samenleving beschermen.<sup>100</sup>

Een vierde mogelijke reden om te gaan straffen is de **rehabilitatie** van de dader: men poogt de dader te hervormen omdat deze geen misdrijven meer zou plegen.<sup>101</sup> Men gaat ervan uit dat bepaalde factoren de persoon hebben aangezet tot criminaliteit en denkt dat men deze factoren kan behandelen of wegnemen.

Een vijfde en laatste reden kan zijn het **herstellen** van de uit het misdrijf voortgevloeide schade.<sup>102</sup> Ook hier speelt 'vrije wil' geen rol: er wordt geen aandacht geschonken aan de verwijtbaarheid van een criminele gedraging aan een dader met het oog op het straffen van die dader.

Vervolgens kunnen we *supra* beschreven strafdoelen gaan linken aan de verschillende **strafrechtstheorieën**. We kunnen grofweg twee grote theorieën onderscheiden.

Ten eerste hebben we de klassieke theorie: de mens is een persoon met vrije wil die bewust kan kiezen tussen goed en kwaad.<sup>103</sup> Gedragsvrijheid en keuzevrijheid staan centraal. In een dergelijke visie past het dat je gaat straffen om te vergelden, om te resocialiseren of ook met het oog op algemene of bijzondere preventie.

Aan de andere kant staat de positivistische school of het sociaal verweer. Hier is de mens geen vrij persoon, maar wordt criminaliteit gezien als het gevolg van factoren buiten de persoon. Straffen kunnen enkel nog worden verantwoord om de

---

<sup>100</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 277; L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 99.

<sup>101</sup> L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 96.

<sup>102</sup> L. ZEDNER, *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 101.

<sup>103</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 121; C. VAN DEN WYNGAERT, *strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 17.

maatschappij te beschermen en de dader te resocialiseren. Rehabilitatie is het allerbelangrijkste.

Sommige rechtsgeleerden stellen dat het Belgisch strafwetboek gebaseerd is op de klassieke theorie<sup>104</sup>, maar zien ook een evolutie richting het sociaal verweer. Om dit te ondersteunen wordt vaak verwezen naar de wet betreffende de externe rechtspositie van gedetineerden<sup>105</sup> en naar de wet betreffende de internering van personen met een geestesstoornis<sup>106</sup>. Dergelijke wetten zouden het mogelijk maken om straffen te individualiseren en zouden resocialisatie als hoofddoel hebben. Dat er echter een gigantische kloof is tussen de geest van dergelijke wetten en de praktische uitvoering ervan, is geen publiek geheim.

Het is niet onbelangrijk om te vermelden dat een strafrechtssysteem niet één enkel doel dient. Het is echter duidelijk dat afhankelijk van de doelen die door een strafrechtssysteem worden gediend, de bevindingen over vrije wil een andere impact zullen hebben op het systeem. Inzichten over de vrije wil zouden zorgen dat een verschuiving plaatsvindt wat betreft de prioriteit die men geeft aan bepaalde strafdoelen.<sup>107</sup>

In dit onderdeel dat de strafdoelen behandelt, is het onvermijdelijk om ook de begrippen utilitarisme en retributivisme te introduceren.<sup>108</sup>

Een **utilitaristische theorie** rechtvaardigt straftoemeting door de toekomstige heilzame effecten.<sup>109</sup> Men gaat straffen ter preventie van toekomstige misdaden door

---

<sup>104</sup> C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 16.

<sup>105</sup> Wet tot wijziging van de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van de veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende rechten in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten met het oog op de verbetering van de aanpak van seksueel misbruik en feiten van pedofilie binnen een gezagsrelatie, BS 22 april 2013.

<sup>106</sup> Wet van 21 april 2007 betreffende de internering van personen met een geestesstoornis, BS 13 juli 2007.

<sup>107</sup> K. BURNS en A. BECHARA, "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 277.

<sup>108</sup> N. LACEY, *State punishment; political principles and community values*, London/New York, Routledge & Kegan, 1988.

het afschrikwekkende effect van strafrecht en de opsluiting van gevaarlijke personen. Utilitaristen stellen geen belang in de uiteindelijke onschuld of schuld van personen die afhangt van het beschikken over een vrije wil. Ze richten zich uitsluitend op de waarschijnlijke effecten van straftoemeting.<sup>110</sup> Sommige theoretici beschouwen de bruikbaarheid van utilitarisme als volledige normatieve theorie van straftoemeting als ontoereikend.<sup>111</sup> Utilitaristische theorieën zouden intuïtief ook onbillijke vormen van straftoemeting rechtvaardigen en het opleggen van straffen aan onschuldige personen zou ook mogelijk zijn, gezien dit een heilzaam afschrikwekkend effect zou hebben. Utilitaristische theorieën zouden er volgens critici niet in slagen om de kern van gezonde intuïties over legitieme straftoemeting vast te leggen.

Aan de andere kant verdedigt de **retributivistische theorie** dat misdadigers hoe dan ook gestraft moeten worden, louter omdat ze het verdienen. Er wordt uitgegaan van het intuïtieve idee dat men legitiem straffen oplegt aan mensen als vergelding voor hun handelingen in het verleden en proportioneel naar hun 'innerlijke boosaardigheid'. Het is geen primair doel om het sociaal welzijn in de toekomst te bevorderen.<sup>112</sup> Retributivisten willen weten of de gedaagde werkelijk een bepaalde straf heeft verdiend. Vanuit verschillende morele theorieën wordt kritiek gegeven op dit standpunt. Het spreekt voor zich dat deterministen zich hiertegen fel zullen verzetten, met daaraan gepaard een kritische houding ten opzichte van vergelding. Het hard determinisme gecombineerd met het retributivisme vereist dan ook de afschaffing van alle straf. Dit debat komt in het derde luik van de masterproef uitvoerig aan bod.

---

<sup>109</sup> J. BENTHAM, *An introduction to the principles of morals and legislation*, London, Methuen, 1982.

<sup>110</sup> J. GREENE en J.D. COHEN, "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 104.

<sup>111</sup> H.L.A.HART, *Punishment and responsibility*, Oxford, University Press, 1968; I. KANT, *The philosophy of law; an exposition of the fundamental principles of jurisprudence as the science of right*, Union (NJ), Lawbook Exchange, 2002.

<sup>112</sup> J. GREENE en J.D. COHEN, "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 102-103.

## 2.2. Nulla poena sine culpa

Opdat er een misdrijf zou zijn moeten bepaalde constitutieve elementen aanwezig zijn. Deze vinden we terug in de delictsomschrijving. We onderscheiden een materieel of objectief element enerzijds en een moreel of subjectief element, ook wel schuldvorm genoemd, anderzijds.<sup>113</sup> In dit onderdeel wordt vooral gefocust op het morele element en de daaruit voortvloeiende schulduitsluitingsgronden.

Dat het materieel element aanwezig dient te zijn, betekent dat de dader een strafbare daad moet hebben gesteld. In de strafwet staat duidelijk omschreven welk gedrag strafbaar is.<sup>114</sup> Hiernaast moet ook een subjectief element aanwezig zijn. Dit verwijst naar de mentale capaciteit van de dader.<sup>115</sup> Deze moet genoeg ontwikkeld zijn en mag ten tijden van het delict niet beperkt zijn geweest.<sup>116</sup> Een persoon moet over voldoende wils- en keuzevrijheid beschikken.<sup>117</sup>

We kunnen twee schuldvormen onderscheiden: opzet en onachtzaamheid. Dit eerste duidt op de subjectieve ingesteldheid van de dader om een handeling te stellen.<sup>118</sup> Sommigen spreken van een 'weten en willen'.<sup>119</sup> De strafwetgever onderscheidde

---

<sup>113</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 33.

<sup>114</sup> Dit principe kennen we als het legaliteitsbeginsel. Zie A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 41; C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 180; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 42 en 44.

<sup>115</sup> C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 286.

<sup>116</sup> P. BERTELSEN, "Intentional activity and free will as core concepts in criminal law and psychology", *Theory Psychology* 2012, 47-48.

<sup>117</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 44.

<sup>118</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 44; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 52.

<sup>119</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 53.

verschillende graden van opzet. Onachtzaamheid betekent dat de dader de gevolgen van een handeling niet wenste, maar had moeten voorzien.<sup>120</sup>

Sommige rechtsgeleerden zien ook de strafrechtelijke schuld of verwijtbaarheid als een derde constitutief element, naast het objectief en het subjectief element.<sup>121</sup> Dit zou gaan over de mate waarop men een strafrechtelijke handeling kan verwijten aan de persoon. Immers, volgens ons Belgisch schuldstrafrecht mag iemand geen straf krijgen als deze persoon zijn handeling niet kan verweten worden en hem of haar dus geen schuld treft.<sup>122</sup> We moeten deze 'schuld' onderscheiden van de 'schuld' in de zin van het bestaan van een causale relatie tussen een feit en een rechtssubject (objectieve delictstypiciteit). Bovendien is het ook geen 'schuld' in de zin van onoplettendheid of gebrek aan voorzichtigheid (culpoze gedraging). Het gaat hier wel degelijk over 'schuld' in de zin van verwijtbaarheid. Hier heeft 'schuld' een normatieve betekenis en impliceert het een in rechte negatief gekwalificeerde subjectieve ingesteldheid van de dader ten opzichte van zijn handeling of onthouding.<sup>123</sup> Het schuldverwijt als rechtsgrond voor bestraffing betekent dus dat iemand kwalijk kan worden genomen dat hij een delictstypische gedraging -waarvan hij wist of moest weten dat zij wederrechtelijk was- niet heeft vermeden, hoewel hij deze had kunnen en moeten vermijden. Een straf tegenover iemand die 'er niet kon aan doen' dat hij verkeerd deed, zal dus ontoelaatbaar worden geacht.

Hier kunnen we een duidelijke link leggen met het vorige onderdeel waar de verschillende strafrechtstheorieën werden voorgesteld. Als we stellen dat het strafrecht er in beginsel van uitgaat dat burgers over voldoende cognitieve vermogens en over voldoende wilsvermogens beschikken om zich normconform te

---

<sup>120</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 44; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 52-53.

<sup>121</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 70.

<sup>122</sup> C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 286; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 71.

<sup>123</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 71.

gedragen<sup>124</sup>, kunnen we niet anders dan stellen dat het Belgisch strafwetboek het schuldbegrip van de klassieke theorie overnam. In deze theorie ligt een sterke nadruk op de mogelijkheid om 'anders te kunnen handelen' en wordt verondersteld dat iedereen kan *kiezen* om een misdrijf te plegen.

### 2.3. Het begrip 'toerekeningsvatbaarheid' in het strafrecht

Het Belgisch strafrecht kent twee categorieën van schulditsluitingsgronden. Dit zijn omstandigheden die de mogelijkheid van schuldverwijt als voorwaarde voor strafbaarheid ontkrachten, hetzij wegens het ontbreken van psychofysische vaardigheden tot normconform gedrag (gronden van niet-toerekeningsvatbaarheid), hetzij wegens omstandigheden die een gepast gebruik van deze vaardigheden op indringende wijze hebben verhinderd of verstoord, dat de redelijkheid gebiedt het schuldverwijt achterwege te laten en er dus geen rechtsgrond voor bestraffing is (gronden van niet-toerekenbaarheid).<sup>125</sup> Schulditsluitingsgronden zorgen er niet voor dat het opzet verdwijnt, wel dat de dader geen schuld treft.<sup>126</sup>

**Niet-toerekenbare uitsluitingsgronden** houden dus rekening met incidentele omstandigheden die buiten de wil van de dader zijn gepast gebruik van vermogen tot normconform gedrag zozeer verhinderden of verstoorden dat de dader niet anders kon handelen zoals hij heeft gehandeld. Dit is het geval bij schulditsluitende overmacht of dwang, bij de onoverwinbare dwaling en bij goede trouw.<sup>127</sup>

---

<sup>124</sup> C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 286; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 71.

<sup>125</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 72.

<sup>126</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 38; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 72.

<sup>127</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 111; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 72-73.

Overmacht staat in duidelijke relatie tot de vrije wil en is omschreven in artikel 71 van het Belgische strafwetboek.<sup>128</sup> Deze onweerstaanbare dwang veronderstelt dat de dader, wegens omstandigheden buiten zijn wil, in de onmogelijkheid was een strafrechtelijk verboden handeling te vermijden.

We onderscheiden fysieke of materiële dwang en psychologische, zedelijke of morele dwang. Bij de fysieke dwang werd de wilsvrijheid van een persoon door fysieke of materiële omstandigheden volledig beknot. Deze overmacht moet per definitie onvoorzienbaar en onvermijdbaar zijn. Bij morele overmacht is het voor de dader psychologisch of moreel onmogelijk om een wederrechtelijk handelen of nalaten te vermijden. De vrije wil wordt uitgeschakeld door een 'ernstig, onrechtmatig en onmiddellijk gevaar'.<sup>129</sup>

Om te kunnen spreken van dwang moet de vrije wil dus volledig uitgeschakeld zijn, iets wat de rechter in concreto zal beoordelen.<sup>130</sup> Deze zal in zijn oordeel rekening houden met het persoonlijk weerstandsvermogen van de betrokkene. De concretisering wordt echter niet zo ver doorgedreven dat de individueel te beoordelen persoon zelf de maatstaf wordt. Intern werkende oorzaken of impulsen die de wilsvrijheid aantasten moeten hier dus buiten beschouwing blijven, gezien iedereen wordt geacht in staat te zijn diens driften en emoties te beheersen. De dwang mag ook niet het gevolg zijn van een handeling van de persoon zelf.

De **gronden van niet-toerekeningsvatbaarheid** zijn strafrechtelijke minderjarigheid en geestesstoornis. De toerekeningsvatbaarheid heeft betrekking op de mate waarin een persoon verantwoordelijkheid kan worden toebedeeld naargelang de geestelijke vermogens en het inzicht in het handelen.<sup>131</sup>

---

<sup>128</sup> 'Er is geen misdrijf wanneer de beschuldigde of beklaagde op het tijdstip van de feiten (...) gedwongen werd door een macht die hij niet heeft kunnen weerstaan.'

<sup>129</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 114.

<sup>130</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 114-115; C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 325; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 74.

<sup>131</sup> A. DE NAUW, *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010, 112.

Wat de strafrechtelijke minderjarigheid betreft, kan algemeen worden gesteld dat jongeren die de volle zestien jaar niet hebben bereikt op het ogenblik van het misdrijf, schuldombekwaam zijn. Ze vallen onder de bevoegdheid van de jeugdrechtbank, die ten aanzien van hen enkel beveiligingsmaatregelen en dus geen straffen kan opleggen. Jongeren die op het ogenblik van het misdrijf de leeftijd van zestien hebben bereikt maar nog geen volle achttien jaar waren, kunnen in beginsel ook niet worden gestraft, maar voor deze categorie gelden uitzonderingen. Zo kennen we de uithandengeving waarbij het gewone schuldstrafrecht subsidiair geldt<sup>132</sup>. De jeugdrechter zal de jongere uit handen geven aan het hof van assisen (in geval van niet-correctionaliseerbare misdaden) of aan een bijzondere kamer binnen de jeugdrechtbank die het gemeen strafrecht en de gemeenrechtelijke strafprocedure toepast. Dit zal enkel gebeuren indien daartoe een grond bestaat.

Een andere uitzondering wordt beschreven in artikel 36bis van de Jeugdbeschermingswet<sup>133</sup> en betreft een aantal wegverkeersmisdrijven waar het gewone schuldstrafrecht de regel is en de beveiligingsmaatregelen van het jeugdsanctierecht slechts subsidiair gelden.

Een tweede grond van ontoerekeningsvatbaarheid is de aanwezigheid van een geestesstoornis. Deze schulduitsluitingsgrond wordt geregeld door artikel 71 van het Strafwetboek en door de 'Wet bescherming Maatschappij' van 1964.<sup>134</sup> Deze wet werd vervangen door de 'Wet betreffende de internering van personen met een geestesstoornis' van 2007<sup>135</sup>, maar is tot op heden nog niet in werking getreden. Het

---

<sup>132</sup> Artikel 57bis Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, het ten laste nemen van minderjarigen die een als misdrijf omschreven feit hebben gepleegd en het herstel van de door dit feit veroorzaakte schade, *BS* 15 april 1965.

<sup>133</sup> Artikel 36bis Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, het ten laste nemen van minderjarigen die een als misdrijf omschreven feit hebben gepleegd en het herstel van de door dit feit veroorzaakte schade, *BS* 15 april 1965.

<sup>134</sup> Wet van 1 juli 1964 tot bescherming van de maatschappij tegen abnormalen en de gewoontemisdadigers, *BS* 17 juli 1964.

<sup>135</sup> Wet van 21 april 2007 betreffende de internering van personen met een geestesstoornis, *BS* 13 juli 2007.



'oude' artikel 71 Sw. heeft men behouden en werd overgenomen van de originele Code Pénal van Napoléon, waar ons Belgisch Strafwetboek van 1867 op gebaseerd is. Artikel 71 Sw. bepaalt dat er geen misdrijf is, wanneer de beschuldigde of de verdachte *op het ogenblik van de feiten* in staat van krankzinnigheid verkeerde.<sup>136</sup> De Wet Bescherming Maatschappij bepaalt dat internering mogelijk is voor "verdachten, die een misdrijf of een wanbedrijf hebben gepleegd en die zich op het ogenblik van de *berechting* bevinden in een staat van krankzinnigheid, een ernstige graad van geestesstoornis of zwakzinnigheid die hen ongeschikt maakt tot het controleren van de daden." Om iemand te kunnen interneren moet de betrokkene ook 'sociaal gevaarlijk' zijn.<sup>137</sup>

De wetgever omschrijft krankzinnigheid echter niet, zodat er moet gekeken worden naar de gebruikelijke betekenis. De geestesstoornis moet ervoor zorgen dat de persoon de *volledige* controle over zijn daden verliest en dit tijdens het plegen van het misdrijf. 'Krankzinnigheid' zou slaan op psychoses, dementie, ernstige depressie of manische syndromen.<sup>138</sup> 'Zwakzinnigheid' zou verwijzen naar mensen met lage intellectuele capaciteiten.<sup>139</sup> Wat we onder 'ernstige geestesstoornis' dienen te verstaan is veel minder duidelijk en in principe komt elke stoornis die bekend staat in de psychiatrische nosologie hiervoor in aanmerking. Er is ook gebrek aan duidelijkheid wat men onder de term 'ongeschikt tot het controleren van daden' moet verstaan.<sup>140</sup>

---

<sup>136</sup> Er is geen sprake van een misdrijf "wanneer de beschuldigde of beklaagde op het tijdstip van de feiten leed aan een geestesstoornis die zijn oordeelsvermogen of de controle over zijn daden heeft tenietgedaan of ernstig heeft aangetast". (Artikel 71 Sw.)

<sup>137</sup> S. HEUSEQUIN, *Schuldig of niet voor toerekening vatbaar?*, Onuitg. Masterproef in de Criminologische Wetenschappen, UGent, 2010-11, 14.

<sup>138</sup> J. CASSELMAN en P. COSYNS, *Gerechtelijke psychiatrie*, Leuven, Garant, 1995, 46-53.

<sup>139</sup> J. CASSELMAN en P. COSYNS, *Gerechtelijke psychiatrie*, Leuven, Garant, 1995, 46-53.

<sup>140</sup> K. HANOULLE en K. VERBRUGGEN, "Ivorentorenmentaliteit in de kerkers? Het problematische begrip toerekeningsvatbaarheid", in X., *Het strafrecht bedreven. Liber amicorum Alain De Nauw*, 319-335.

Het is de rechter die soeverein zal oordelen over de staat van krankzinnigheid. In geval van twijfel kan deze een deskundigenonderzoek bevelen, zonder gebonden te zijn door diens besluiten.<sup>141</sup>

Krankzinnigen moeten hetzij buiten vervolging gesteld worden door de onderzoeksgerechten, hetzij vrijgesproken worden door de vonnisgerechten. In ieder geval kunnen ze niet gestraft worden, hoogstens geïnterneerd.

De Belgische strafwetgever voorzag tot op heden geen wettelijke regeling voor de gevallen waar de toerekeningsvatbaarheid aangetast of opgeheven is door overdreven gebruik van **drank, drugs of van andere toxica**.<sup>142</sup> Sommigen leiden uit rechtspraak en rechtsleer af dat er verschillende mogelijkheden zijn voor de rechter om te reageren op verdachten die misdrijven pleegden na intoxicatie.<sup>143</sup> Deze mogelijkheden zijn afhankelijk van de specifieke oorzaken van de dronkenschap of het middelengebruik. Wanneer het gebruik van middelen of alcohol het gevolg is van een ziekte kan de rechter probatie uitspreken of zich baseren op artikel 71 Sw om de persoon vrij te spreken. Bij onvrijwillig gebruik kan de rechter ook vrijspreken op basis van artikel 71 Sw. en bij het vrijwillig gebruik zal de rechter straffen omdat de dader had moeten weten wat de gevolgen konden zijn van het middelengebruik of de alcoholconsumptie.<sup>144</sup>

Hoewel het begrip 'vrije wil' nergens letterlijk te lezen valt in de Belgische strafwetgeving, speelt het een belangrijke rol bij de veroordeling van personen. Het begrip houdt verband met het constitutieve element 'schuld'. Om een persoon

---

<sup>141</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 80.

<sup>142</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 81-82.

<sup>143</sup> F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 81-82; C. VAN DEN WYNGAERT, *strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 329-330.

<sup>144</sup> C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 329; F. VERBRUGGEN en R. VERSTRAETEN, *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012, 81-82.

schuldig te bevinden in België moet deze over wils- en keuzevrijheid beschikken. We kunnen dus het concept 'vrije wil' binnen het strafrecht opvatten als keuze- en gedragsvrijheid. De Belgische strafwetgever nam het schuldbegrip van de klassieke theorie over. De vraag is echter in welke mate het idee dat personen over een vrije wil beschikken, nog te verdedigen is.

## 2.4. Een blik over de grenzen heen: Nederland

Zoals *supra* werd vermeld, wordt de delinquent in België ofwel volledig toerekeningsvatbaar verklaard, ofwel volledig ontoerekeningsvatbaar. Dit is een zwart-wit invulling van de werkelijkheid die juridisch gezien vrij logisch lijkt. Toch sluit deze juridische dichotomie niet aan op de psychiatrische realiteit, waardoor ze vaak als onrechtvaardig wordt beschouwd.<sup>145</sup> Vanuit psychiatrisch oogpunt is alles veel genuanceerder, maar toch blijft men van psychiatrische deskundigen in België verwachten dat ze de vraag naar toerekeningsvatbaarheid altijd zeer duidelijk beantwoorden met een 'ja' of een 'neen'.<sup>146</sup> Gerechtspsychiater Chris DILLEN formuleert dit probleem als volgt: *"Het probleem rijst pas als een bepaalde diagnose juridisch vertaald moet worden. In de psychiatrie denken we in gradaties. Een mens is zelden volledig gestoord of volledig normaal, helemaal wel of helemaal niet toerekeningsvatbaar. Het gerecht kent die gradaties niet: er is alleen maar wit en zwart. De gerechtspsychiater moet zijn graduele denken vertalen naar een ja of een nee. Dat is niet eenvoudig, want hoe beslis je of een bepaalde grijstint dichterbij wit of bij zwart aanleunt?"*<sup>147</sup>

---

<sup>145</sup> W. VAN STEENBRUGGE, "De internering van delinquenten met een geestesstoornis. Enkele beschouwingen bij het voorontwerp van wet, in het licht van artikel 6 van het EVRM-verdrag", *Orde van de dag* 2001, afl. 15, 61-67.

<sup>146</sup> N. DE POORTERE, *Ontoerekeningsvatbaarheid*, Onuitg. masterproef in de Rechten, Ugent, 2011-12, 74.

<sup>147</sup> K. VEREECKEN, "Interview met gerechtspsychiater Chris Dillen: vechten tegen de bierkaai - 'Een mens is zelden volledig normaal'", *De Standaard*, 31 maart en 1 april 2012.

De vraag is nu of het elders beter is. In haar masterproef aan de KULeuven onderzocht studente Astrid DECLERCQ deze problematiek.<sup>148</sup> De vraag of de overgang naar een systeem waar men de werkelijkheid percipieert als een grijs gegeven en men gradueel gaat denken, beter zou zijn dan het systeem dat wij nu hanteren, stond centraal in haar werk.

In Nederland hanteert men dergelijk gradueel denken alsook een glijdende schaal voor (on)toerekeningsvatbaarheid. Tussen de twee uitersten van toerekeningsvatbaar en ontoerekeningsvatbaar zijn nog drie gradaties van verminderde toerekeningsvatbaarheid. In een dergelijk systeem is het mogelijk om niet enkel een straf of een maatregel op te leggen, maar wordt een combinatie van de twee ook mogelijk.

Net zoals in België hebben onze noorderburen ook een schuldstrafrecht en heerst het idee dat iedereen in principe verantwoordelijk is voor zijn gedrag en daarvoor dus ook strafrechtelijk aansprakelijk kan worden gesteld. Artikel 350 van hun Wetboek van Strafvordering schrijft drie vragen voor die de rechter moet beantwoorden opdat hij de verdachte kan veroordelen.<sup>149</sup>

1. Is het ten laste gelegde feit bewezen?
2. Welk strafbaar feit levert het bewezen verklaarde volgens de wet op?
3. Is de verdachte strafbaar?

De ontoerekeningsvatbaarheid als schulditsluitingsgrond wordt omschreven in artikel 39 van het Wetboek van Strafrecht: *“Niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat hem wegens de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van zijn geestvermogens niet kan worden toegerekend.”*

Wanneer men vaststelt dat bij de beklaagde sprake is van een gebrekkige ontwikkeling of een ziekelijke stoornis, is dit een feitelijke vaststelling. Vervolgens dient nog bepaald te worden of men dit feit al dan niet aan de dader kan

---

<sup>148</sup> A. DECLERCQ, *Ontoerekeningsvatbaarheid, actuele vraagstukken en een verkenning van alternatieven*, onuitg. masterproef bij het eindexamen voor de graad van master in de Rechten, KULeuven, 2013-2014.

<sup>149</sup> P.A.M. MEVIS, *Capita Strafrecht: een thematische inleiding*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2009, 516-528.

toerekenen.<sup>150</sup> Het is niet zo dat de toerekening in de weg wordt gestaan door de loutere aanwezigheid van een psychische stoornis.<sup>151</sup> De rechter zal steeds oordelen over de mate van toerekening gelet op een welbepaalde daad, onder welbepaalde omstandigheden en gepleegd door een welbepaald persoon.<sup>152</sup> Naast het duaal uitgangspunt van strafbaar of niet strafbaar, is er ook de ‘verminderde toerekeningsvatbaarheid’, wat de mate aangeeft waarin het feit aan de verdachte is toe te rekenen. Het is dus geen schulduitsluitingsgrond: het feit wordt gewoon toegerekend aan de betrokkene, maar wel in mindere mate.<sup>153</sup> Onder de noemer ‘verminderde toerekeningsvatbaren’ vallen alle daders die wegens een gebrekkige ontwikkeling of een ziekelijke stoornis van hun geestesvermogens niet de volledige verantwoordelijkheid over hun daden (kunnen) dragen, terwijl hen wel nog in bepaalde mate ‘iets’ kan worden verweten.<sup>154</sup> MOOIJ omschrijft het als volgt: “De grondslag voor het aannemen van vermindering van toerekeningsvatbaarheid is gelegen in de aanwezigheid van een psychische stoornis die het vermogen tot overleg ofwel de wilsvrijheid opheft of beperkt en doorwerkt in het ten laste gelegde feit.”<sup>155</sup>

Net zoals bij ons is het de rechter die finaal beslist over de toerekeningsvatbaarheid. Hij kan zich laten adviseren door een forensisch gedragskundige. Dit advies is zelfs verplicht wanneer de rechter een strafrechtelijke maatregel wil opleggen aan de beklaagde.<sup>156</sup> De forensische rapportering gebeurt bij voorkeur in gespecialiseerde

---

<sup>150</sup> N. DE POORTERE, *Ontoerekeningsvatbaarheid*, Onuitg. masterproef in de Rechten, Ugent, 2011-12, 79.

<sup>151</sup> C. HAFFMANS, *De berechting van de psychisch gestoorde delinquent. Handleiding voor juristen bij vraagstukken op het raakvlak van strafrecht en psychiatrie*, Arnhem, Gouda Quint, 1989, 33-34.

<sup>152</sup> CH. J. ENSCHEDÉ, *Beginselen van strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2002, 159.

<sup>153</sup> M.J. KRONENBERG en B. DE WILDE, *Grondtrekken van het Nederlandse strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2007, 84-85.

<sup>154</sup> D. H. DE JONG en G. KNIGGE, *Het materiële strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2003, 154.

<sup>155</sup> A.W.M. MOOIJ, “De vraag naar toerekeningsvatbaarheid”, *Ontmoetingen: Voordrachtenreeks van het Lutje Psychiatrisch-Juridisch Gezelschap* 2005, nr. 11, 7-11.

<sup>156</sup> Artikel 37a, lid 3 Wetboek van Strafvordering schrijft voor dat zowel voor het opleggen van de terbeschikkingstelling als voor een plaatsing in een psychiatrisch ziekenhuis het advies van ten minste

centra, zoals het Pieter Baan Centrum, waar een dader zeven weken door een zevenkoppig team van psychiaters, psychologen en gedragswetenschappers wordt geobserveerd.

Men hanteert zoals *supra* reeds werd aangegeven een glijdende schaal, waarin vijf gradaties worden onderscheiden voor het beantwoorden van de vragen omtrent de mate van doorwerking of invloed van de stoornis op het delict en omtrent de mate van toerekeningsvatbaarheid.<sup>157</sup> Deze gradaties gaan van volledig toerekeningsvatbaar, naar enigszins verminderd toerekeningsvatbaar, naar verminderd toerekeningsvatbaar, over sterk verminderd toerekeningsvatbaar tot volledig ontoerekeningsvatbaar. COSYNS is van mening dat de categorieën van volledig, enigszins verminderd en verminderd toerekeningsvatbaar overeenkomen met onze ‘toerekeningsvatbaar’ en aanleiding geven tot bestraffing, terwijl de categorieën van de sterk verminderde toerekeningsvatbaarheid en de volledige ontoerekeningsvatbaarheid dan weer overeenkomen met onze ‘ontoerekeningsvatbaarheid’ dat een grond biedt voor internering.<sup>158</sup>

We zien dat onze noorderburen de mate van toerekeningsvatbaarheid niet louter koppelen aan de geestelijke vermogens en de geestelijke stoornis, maar ook de relatie tussen de stoornis en het strafbare feit in rekening brengen. Zo zal men vooral onderzoeken in welke mate de stoornis heeft doorgewerkt en een invloed had gehad op het ten laste gelegde feit.<sup>159</sup>

De vraag is nu wat de Nederlandse rechter kan doen indien er werd geoordeeld dat de betrokkene niet of verminderd toerekeningsvatbaar is. Het Nederlands recht kent

---

twee gedragsdeskundigen van verschillende disciplines, waaronder ten minste één psychiater, vereist is.

<sup>157</sup> N. DE POORTERE, *Ontoerekeningsvatbaarheid*, Onuitg. masterproef in de Rechten, Ugent, 2011-12, 83; G. MEYNEN, “Een juridische standaard voor ontoerekeningsvatbaarheid?”, *NJB* 2013, afl. 21, 1384-1390.

<sup>158</sup> P. COSYNS, “De forensische geestelijke gezondheidszorg in Vlaanderen op een keerpunt: het licht schijnt in de duisternis?”, in W. BRUGGEMAN, E. DE WREE, J. GOETHALS e.a. (eds.), *Van pionier naar onmisbaar. Over 30 jaar Panopticon*, Antwerpen, Maklu, 2009, 385-388.

<sup>159</sup> A.W.M. MOOIJ, “Toerekeningsvatbaarheid”, in B.C.M. RAES en F.A.M. BAKKER (eds.), *De psychiatrie in het Nederlandse recht*, Deventer, Kluwer, 2007, 85.

twee soorten strafrechtelijke maatregelen: de plaatsing in een psychiatrisch ziekenhuis en de last van terbeschikkingstelling.

In geval van **volledige ontoerekeningsvatbaarheid**, wordt de persoon ontslaan van alle rechtsvervolgingen en is het niet meer mogelijk om een vrijheidsstraf op te leggen. Enkel maatregelen zoals de plaatsing in een psychiatrisch ziekenhuis of de ontoerekeningsvatbare onderwerpen aan de last van terbeschikkingstelling, zijn nog een optie.<sup>160</sup>

Voor **verminderd toerekeningsvatbaren** zijn er drie mogelijkheden. Ten eerste kan de rechter de strafrechtelijke maatregel van terbeschikkingstelling opleggen, al dan niet met of zonder dwangverplichting indien sprake is van een misdrijf waar een gevangenisstraf op staat van vier jaar of meer of wanneer de veiligheid van anderen of de algemene veiligheid van personen en goederen dit vereist.<sup>161</sup> De rechter kan ook een straf opleggen, want er is in casu wel sprake van schuld. De loutere vaststelling van verminderde toerekeningsvatbaarheid leidt ook niet tot automatische proportionele vermindering van de straf, vermits de Hoge Raad het beginsel 'straf naar mate van schuld' afwees.<sup>162</sup> Ten slotte kan de rechter ook een combinatievonnis vellen: naast de gevangenisstraf wordt ook een strafrechtelijke maatregel van terbeschikkingstelling opgelegd.

In de conclusie van haar masterproef nuanceert Astrid DECLERCQ het idee dat het Nederlands model een ideale uitweg lijkt te bieden aan het probleem van de Belgische dichotomie.<sup>163</sup> Ze wees in haar werkstuk op de tekortkomingen van de benadering en behandeling van geestesgestoorde delinquenten in Nederland en neemt het standpunt in dat het Nederlandse systeem minder genuanceerd is dan het misschien wel lijkt.

---

<sup>160</sup> P.M. CLEIREN en J.F. NIJBOER, *Strafrecht: tekst en commentaar*, Deventer, Kluwer, 2010, 257.

<sup>161</sup> N. DE POORTERE, *Ontoerekeningsvatbaarheid*, Onuitg. masterproef in de Rechten, Ugent, 2011-12, 88.

<sup>162</sup> HR 15 juli 1985, NJ 1986, 184 en HR 12 november 1985, NJ 1986, 327.

<sup>163</sup> A. DECLERCQ, *Ontoerekeningsvatbaarheid, actuele vraagstukken en een verkenning van alternatieven*, onuitg. masterproef bij het eindexamen voor de graad van master in de Rechten, KULeuven, 2013-2014.

### 3. NAAR EEN COPERNICAANSE REVOLUTIE VAN HET STRAFRECHT?

*'Als we de vrijheid van de wil zouden veronderstellen, dan zou elke menselijke handeling een onverklaarbaar wonder zijn, een gevolg zonder oorzaak'*

SCHOPENHAUER, *De vrijheid van de wil* (1839)<sup>164</sup>

Na een eerste luik waarin op een relatief beknopte wijze werd kennisgemaakt met elementen die het concept 'vrije wil' van haar troon stootten en een tweede luik dat een studie was van de rol van 'schuld' in ons strafrecht, is het tijd voor wat al eerder de kern van dit werkstuk werd genoemd.

De onderzoeksvraag van dit derde en laatste luik van deze masterproef is zeer eenvoudig: 'wat nu?'. Wat gebeurt er nu we weten dat we niet zo vrij zijn als we denken? Of is wat er vermeld werd in het eerste luik niet voldoende om het concept van de vrije wil achterwege te laten? Stort de constructie van ons schuldstrafrecht als een kaartenhuisje ineen nu de kracht van het adagium 'nulla poena sine culpa' toch niet zo'n sterk cement blijkt te zijn? Betekent een aanvaarden van hard determinisme het einde van de maatschappelijke orde en leidt dit zonder twijfel tot regelrechte chaos? Komt er een deresponsabilisering? Is het vasthouden aan het begrip 'schuld en verantwoordelijkheid' in het strafrecht niet hetzelfde als het verwijzen naar 'God' in de Grondwet?<sup>165</sup> Hebben we geen plicht tot neutraliteit? Moeten onze intuïtieve overtuigingen vervangen worden door een wetenschappelijk en vernederend besef van onze plaats in het fysiek universum?<sup>166</sup> Is de enige oplossing een Copernicaanse revolutie van het strafrecht?

---

<sup>164</sup> A. SCHOPENHAUER, *De vrijheid van de wil*, Amsterdam, Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2003, (Vertaling door H. DRIESSEN).

<sup>165</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 134.

<sup>166</sup> D.M. WEGNER, *The illusion of conscious will*, Cambridge, MIT Press, 2002.



In dit laatste luik zullen we eerst en vooral kijken wat de gevolgen zijn van het hard incompatibilisme voor het (straf)recht ( Hoofdstuk 3.1.). We zullen hierbij verschillende opinies bestuderen, maar zullen vooral ontdekken dat hard determinisme niet noodzakelijk tot anarchie hoeft te leiden. In hoofdstuk 3.2. bestuderen we drie modellen van moraalfilosoof Jan VERPLAETSE. Hij onderzocht hoe de samenleving en het recht zich kan ordenen, ondanks een sterk geloof in hard determinisme. In een derde hoofdstuk wordt ruimte gegeven aan de ‘non-believers’ van hard determinisme. Kritieken van wetenschappers en genetici op het neurocalvinisme komen aan bod, net zoals argumenten van compatibilisten en rechtsgeleerden die menen dat het recht perfect in zijn huidige vorm kan blijven bestaan ondanks alle ‘inzichten’. In een vierde en laatste hoofdstuk focussen we op enkele verdoken evoluties in ons (straf)recht. Houden we al niet meer rekening met determinisme dan we denken? En welke evoluties zouden in de toekomst gunstig zijn?

Weze het duidelijk dat dit luik dé essentie vormt van een werkstuk met als *titel* ‘over de compatibiliteit van ons huidig strafrecht met de recente inzichten in de neurobiologie rond het concept ‘vrije wil’?

### **3.1. De gevolgen van het hard incompatibilisme voor het (straf)recht**

Als het *supra* besproken filosofisch syllogisme van Jan VERPLAETSE klopt, is niemand nog verantwoordelijk en kan je niemand nog ook maar iets verwijten. Er moet op zoek worden gegaan naar een schuldloos alternatief. Dit lijkt ontzettend moeilijk in een moderne samenleving waar verantwoordelijkheid wordt gekoesterd als een ‘heilig ideaal’.<sup>167</sup> We worden voortdurend omsingeld door plichten en de verwijten vliegen ons rond de oren wanneer we die plichten niet naleven. Maar wat als niemand nog verantwoordelijk is en mensen geen vrije wil meer hebben? Gans ons rechtssysteem is toch gebouwd op de fundamenteën van het idee van een ‘vrije wil’? Verwijtloos recht staat lijnrecht tegenover het beginsel *nulla crimen sine culpa*. En

---

<sup>167</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 130.

wat gebeurt er met artikel 1134 van het Burgerlijk Wetboek? Het consensualisme dreigt te vervallen met de deresponsabilisering van het individu tot gevolg. We verliezen het nut van de bindende kracht van een overeenkomst en het recht verliest zijn functie als ordenende factor. Het vak 'aansprakelijkheidsrecht' kan meteen worden geschrapt uit de rechtenopleiding. Of moeten we de opleiding in haar geheel als de 'studie van rechten en plichten' niet afschaffen? Het evenwicht is totaal verloren en we evolueren naar een maatschappij waar de regel van 'the survival of the fittest' heerst. Iedereen doet wat hij wil en niemand kan nog worden aangesproken op zijn gedrag. Het einde der morele tijden is aangebroken.

We kunnen er niet onderuit: het determinisme bedreigt ons intuïtief concept van vrije wil en verantwoordelijkheid. Daniel WEGNER gaf in zijn boek *'The illusion of conscious will'* een uitstekend antwoord op de vraag waarom we het probleem van de vrije wil hebben en dus op de vraag naar de relevantie van deze masterproef. Hij stelt dat wij ons voelen als onveroorzaakte veroorzakers en we daarom beschikken over een mate van onafhankelijkheid van de deterministische stroming van het universum. Dit is omdat we ons niet bewust zijn van de deterministische processen die in ons eigen hoofd functioneren. Onze handelingen schijnen veroorzaakt te worden door onze geestestoestand, maar niet door de fysieke toestand van onze hersenen. Daarom zouden we veronderstellen dat we metafysisch bijzonder zijn en dat wij niet-fysieke oorzaken van fysieke gebeurtenissen zijn. Hij gelooft dat dit geloof in onze bijzonderheid op dezelfde manier aan zijn eind zal komen als andere soortgelijke narcistische overtuigingen die we in het verleden koesterden. Hij verwijst naar het idee dat de aarde zich in het centrum van het universum bevindt en het idee dat de mens niet verwant is aan andere soorten.<sup>168</sup>

Neurowetenschappen werpen licht op het 'wanneer', 'waar' en 'hoe' van de mechanische processen die aan ons gedrag ten grondslag liggen. Ze veranderen de

---

<sup>168</sup> D.M. WEGNER, *The illusion of conscious will*, Cambridge MA, MIT Press, 2002.

'black box' van de geest in een transparante flessenhals.<sup>169</sup> Indien de -in het eerste luik beschreven- evolutie van de neurowetenschappen zich verderzet, zou er een tijd kunnen komen waarin de mechanische aard van menselijke besluitvorming volledig wordt erkend. Ons huidige schuldstrafrecht zal dan afscheid moeten nemen van begrippen die vandaag de dag uiterst belangrijk schijnen.

In zijn boek *'Zonder vrije wil, een filosofisch essay over verantwoordelijkheid'* argumenteert VERPLAETSE dat het niet zo'n vaart hoeft te lopen.<sup>170</sup> Een verwijtloos leven biedt volgens hem zeker perspectieven. Hij geeft hiervoor drie redenen.

Ten eerste zou een verwijtloos leven geen onverantwoord leven zijn en kan een moreel leven perfect zonder verantwoordelijkheid. Als het over moraal gaat hebben mensen de neiging om het belang van verstandelijke argumenten te overdrijven. Moraal berust volgens hem maar voor een klein deel op rede, het overgrote deel is pure emotie. Ook zonder verantwoordelijkheid kun je afkeren en goedkeuren. Een schuldloze samenleving blijft gebouwd op morele spelregels. VERPLAETSE hoort in het argument dat een verwijtloos leven een normloos leven is, de echo van een verwijt uit het verleden. Namelijk die keer dat werd gedacht dat een moraal zonder God tot immoraliteit zou leiden. Maar net als de filosoof die niet in God gelooft, moet de filosoof die niet in verantwoordelijkheid gelooft, nog altijd op zoek naar morele regels. Ook in een schuldloze wereld heb je de plicht om je best te doen. Omdat morele normen blijven bestaan, stelt de Gentse moraalfilosoof dat de leuze 'verantwoordelijkheid is dood' even ondramatisch is als Nietzsche's 'God is dood'. Om het paradoxaal te formuleren stelt hij: 'ook zonder verantwoordelijkheid moet je nog altijd verantwoordelijkheid nemen'. Zie het verschil tussen verantwoordelijkheid *nemen* en verantwoordelijk *zijn*. Het ene slaat op de norm om je plichtsbewust te gedragen, terwijl het andere slaat op de keuze die je hebt om je volgens die norm te gedragen. Enkel het laatste wordt door hard incompatibilisten ontkend.

---

<sup>169</sup> J. GREENE en J.D. COHEN, "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 116.

<sup>170</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011.

Verantwoordelijkheid in de zin van 'het geheel aan plichten dat bij een taak, rol of functie hoort' blijft gewoon bestaan.

Ten tweede wijst hij op tal van tegenkrachten die, ondanks het grote belang dat verantwoordelijkheid heeft in onze samenleving, de rol van verantwoordelijkheid terugdringt. Ten derde is VERPLAETSE ervan overtuigd dat leven zonder verwijten iets waardevols tot stand brengt: mensen krijgen meer inzicht in zaken die verkeerd zijn gelopen en een ander inzicht om met conflicten om te gaan.

De vraag kan worden gesteld of mensen die wéten dat ze niet verantwoordelijk zijn voor hun gedrag, zich onbewust niet slechter of immoreler gaan gedragen. Dit is het punt van de deresponsabilisering die gepaard zou gaan met hard determinisme. Dergelijk argument wordt gestaafd met wetenschappelijk onderzoek dat aantoont dat je zonder het idee van een vrije wil te hebben, egoïstischer, minder betrouwbaar en agressiever wordt.<sup>171</sup> VERPLAETSE zegt dat dit apocalyptisch beeld zich niet enkel beperkt tot het hard incompatibilisme, maar ook geldt voor compatibilisten. Hij ziet ook enkele problemen in bovenvermeld onderzoek. Zo betreurt hij het dat de anti-vrijwillectuur die de proefpersonen lazen vol slogans zit die niet elke vrijwilontkenner onderschrijft en dat het determinisme erg koel en kil werd voorgesteld aan de proefpersonen. Bovendien zegt het onderzoek niets over verantwoordelijkheid. Bij 'Ik ben verantwoordelijk voor mijn acties' gaven alle studenten dezelfde positieve score. Het immorele gedrag kan dus niet te wijten zijn aan het afnemend gevoel of besef van verantwoordelijkheid. Het is belangrijk om in te zien dat *supra* vermeld onderzoek niet bestudeert wat proefpersonen doen als ze niet langer in verantwoordelijkheid geloven. VERPLAETSE denkt dat als mensen

---

<sup>171</sup> Onderzoekers vroegen aan proefpersonen om een 'anti-vrijwiltekst' te lezen. Ze lazen een tekst waarin werd aangenomen dat alle hersenprocessen strikt deterministisch verlopen waardoor er geen plaats meer is voor een vrije wil. Een controlegroep las neutrale teksten die een vrije wil verdedigden. Met een vragenlijst gingen de onderzoekers na of deze teksten een effect hadden op de vrijwilopinies van de deelnemers, wat het geval bleek. Vervolgens werden situaties gecreëerd waarin het erg verleidelijk was om bedrog te plegen, je egoïstisch te gedragen of agressie te tonen (spieken bij het oplossen van een rekeningoefening, een dollar stelen van de proefleider,...). Over de hele lijn hielpen de studenten die anti-vrijwillectuur lazen, minder en stalen ze meer. (K.D. VOHS en J.W. SCHOOLER, "The value of believing in free will. Encouraging a belief in determinism increases cheating", *Psychological Science* 2008, 19, 49-54 en R.F. BAUMEISTER, E.J. MASICAMPO en C. NATHAN DEWALL, "Prosocial benefits of feeling free: disbelief in free will increases aggression and reduces helpfulness", *Personality and Social Psychology Bulletin* 2009, 35, 260-268.)

zullen inzien dat moraal kan zonder verantwoordelijkheid, er geen noemenswaardige verschillen zullen optreden in hun gedrag.<sup>172</sup> Immers, het feit dat verantwoordelijkheid niet bestaat, geeft je geen vrijgeleide om normloos te leven.

Ook het idee dat het einde van verantwoordelijkheid het einde is van straf en beloning, is volgens VERPLAETSE fout. Een leven zonder verwijten zou je niet de middelen ontnemen om de samenleving te sturen. Vermits er nog altijd morele idealen zijn, kunnen ook nog middelen worden aangewend om die normen en wensen te bereiken. De vraag is echter welke middelen mogen worden aangewend. Uiteraard moeten we afscheid nemen van sturingsmiddelen die louter berusten op verantwoordelijkheid. Als je straf louter ziet als leedtoevoeging ten gevolge van een verkeerde keuze, is er inderdaad een probleem en is het afgelopen met straffen. Wanneer de oorzaken van iemands wangedrag voldoende worden verklaard, beschouwen we deze persoon niet langer als iemand die zijn straf verdient. De Fransen zouden spreken van '*tout savoir est tout pardonner*'. Wanneer je straffen echter ziet als instrumenten om een wenselijk doel te bereiken, is er opnieuw wat meer mogelijk en betekent een leven zonder verwijten niet meteen een leven zonder straf.<sup>173</sup>

Natuurlijk zijn er kritieken op deze voorgestelde utilitaristische strafrechthervorming. Zo horen we dat utilitarisme te strenge straffen zou rechtvaardigen, dat utilitarisme ook een rechtvaardiging zou bieden voor te lage straffen en dat utilitarisme lichtere straffen kan aanbevelen voor mensen die intuïtief strengere straffen verdienen. De verdediging zal aanvoeren dat bedrieglijke praktijken die het utilitarisme zouden rechtvaardigen niet kunnen overleven in een

---

<sup>172</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 139.

<sup>173</sup> N. WALKER, *Why punish? Theories of punishment reassessed*, Oxford, Oxford University Press, 1991; C.L. TEN, *Crime, guilt and punishment. A philosophical introduction*, Oxford, Clarendon Press, 1987; K.M. CARLSMITH, J.M. DARLEY en P.H. ROBINSON, "Why do we punish. Deterrence and just deserts as motives for punishment", *Journal of Personality and Social Psychology* 2002, 83, 284-309.

vrije maatschappij en dat net een vrije maatschappij vereist is voor het nastreven van de utilitaristische doelen.<sup>174</sup>

Een dergelijke evolutie in ons denken vereist echter dat we afstand nemen van onze (irrationele) strafintuïties die vaak vergelding helemaal bovenaan plaatsen. Het is van dit wraakprincipe dat we zouden moeten afstappen, zodat er plaats vrijkomt voor ideeën van reclassering en behandeling van criminelen. De Britse filosoof Peter STRAWSON stelt dat onze houding van morele verontwaardiging plaats moet maken voor een objectiverende houding. We moeten het menselijk gedrag vanuit een afstandelijke positie objectiveren en onze reactieve attitudes tijdelijk opschorten.<sup>175</sup> Ons huidige strafrecht is doordrongen van retributieve elementen, waarvan we afscheid zouden moeten nemen. Immers, als we iemand willen straffen 'omdat men het verdient', is er een graad van instemming in en controle over het gedrag vereist. En laat het nu net dat zijn dat we niet (meer) zouden hebben.

### 3.2. De drie modellen van Jan Verplaetse

In het *supra* reeds aangehaalde boek biedt VERPLAETSE drie modellen aan waaruit de harde incompatibilist kan kiezen.<sup>176</sup> Ieder model drukt maatschappelijke evoluties uit die reeds plaatsvonden.

Het eerste model is het **illusiemodel**. Alles blijft gewoon bij het oude en iedereen blijft doen alsof verantwoordelijkheid bestaat. In dit model wordt filosofisch radicalisme gecombineerd met maatschappelijk pragmatisme. Vermits dit model doet alsof verantwoordelijkheid bestaat, noemt VERPLAETSE het nogal hypocriet.

---

<sup>174</sup> J. GREENE en J.D. COHEN, "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 124.

<sup>175</sup> P. STRAWSON, "Reason, responsibility and free will: reply to my critics", *The Journal of Ethics*, 2012, vol. 16(2), 175-209.

<sup>176</sup> J. VERPLAETSE, *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011, 154.

Het tweede model is het **schrapp de schuldvoorwaarde-model**. Schuld is hier niet langer een voorwaarde voor strafrechtelijke verantwoordelijkheid en civiele aansprakelijkheid. In dit model blijf je aansprakelijk, ook al treft je geen schuld en kan je niets worden verweten. Dit model staat volledig los van onze morele intuïties en gaat zelfs in tegen ons rechtvaardigheidsgevoel. Desondanks is dit verwijtloos recht geen marginaal juridisch fenomeen en heeft het zelfs een naam: objectieve of risico-aansprakelijkheid. Zelfs in het strafrecht zien we (heel beperkte) evoluties naar schuldloze aansprakelijkheid. Hier wordt *infra* dieper op ingegaan.

Als we de schuldvoorwaarde in het strafrecht laten vallen, behouden we maatregelenrecht. Dit wordt vaak omschreven als 'het strafrecht' van de toekomst. Ook hier zien we dat al veel huidige initiatieven in de lijn van dit recht liggen (zie *infra*). Dit model ziet schadeverwekkers en misdadigers als pechvogels, maar het zijn deze pechvogels die de schade nog moeten betalen en de maatregelen dienen te ondergaan. Als het om een maatregel gaat die aan de dader gekoppeld wordt, is dit te verantwoorden, vermits de dader zo gecorrigeerd wordt. Het wordt echter moeilijker om te verantwoorden dat de normovertreder ook nog de schade moet vergoeden, want dit staat haaks op zijn filosofische onschuld en lijkt onrechtvaardig.

Het derde model is het **preventiemodel**. Niemand is nog verantwoordelijk of aansprakelijk en daders worden, net zoals in het vorige model, gezien als pechvogels. Het grote verschil met het '*schrapp de schuldvoorwaarde-model*' is dat de schade niet langer wordt verhaald op de veroorzaker, maar er wordt gekeken in de richting van privéverzekeraars en de overheid. De focus zal worden verlegd van schuld naar preventie. Wie moet betalen, oefent toenemende controle uit opdat fouten en misdrijven worden vermeden, waardoor de vrijheid van risicoburgers wordt beknot. De rol van verzekeringen wordt in dit model alsmaar groter, gezien zij de schadelast dragen. In ruil wordt de verzekerde gevraagd om preventieve maatregelen te nemen waardoor het risico op fouten daalt en onze autonomie tegelijk wordt bedreigd.

VERPLAETSE beschrijft ook zijn ideaalmodel. Het uitgangspunt is dat er geen civielrechtelijke aansprakelijkheid of strafrechtelijke verantwoordelijkheid bestaat: niemand treft nog schuld. Iedereen neemt een foutverzekering voor het geval men anderen schade toebrengt. Als je dan een *onopzettelijke* fout maakt, hoef je je niet verantwoordelijk te voelen, en kan je gewoon je verzekering aanspreken. Omdat een verzekering tegen eigen opzettelijke misdrijven niet kan, neem je als potentieel slachtoffer een misdrijvenverzekering tegen materiële, lichamelijke en psychische schade. Misdaad wordt gezien als werkloosheid, ziekte of invaliditeit, als een risico waartegen je je kunt verzekeren. De privéverzekeraars en de overheid zijn de eigenlijke schadebetalers. De schuldvraag behoort tot het verleden, het enige wat voor hen nog telt is hoe ze hun klanten tot meer preventie kunnen bewegen.

### 3.3. De argumenten van de non-believers

In het eerste luik hoorden we verschillende wetenschappers argumenteren dat het brein een door *nature* en *nurture* gedetermineerde computer is en dat begrippen als verwijtbaarheid en morele veroordeling maar beter uit ons vocabularium kunnen worden geschrapt. Wat we doen is immers reageren op prikkels waaraan het bewustzijn nauwelijks te pas komt. Het bewustzijn is meer een ‘kwebbeldoos’ dan de mentale veroorzaker van onze daden.<sup>177</sup>

Dat een dergelijk onderwerp heel wat wetenschappers en rechtsgeleerden in de pen doet kruipen, hoeft waarschijnlijk geen verder betoog. Opdat deze masterproef voldoende genuanceerd zou blijven, is het essentieel om deze ‘non-believers’ in dit werkstuk ook enige ruimte te geven. In wat volgt komen er twee soorten kritieken. Ten eerste uit de neurowetenschappelijke hoek zelf: niet alle wetenschappers aanvaarden de *supra* vermelde standpunten inzake vrije wil. Ten tweede worden kritieken vanuit een juridische en rechtsfilosofische hoek bekeken.

---

<sup>177</sup> V. LAMME, “Controle, vrije wil en andere kletsboek”, *JV* 2008-1, 23, 76-88; V. LAMME, *De vrije wil bestaat niet. Over wie er echt de baas is in het brein*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010.



### 3.3.1. Kritieken uit eigen huis

Zoals in het eerste luik van dit werkstuk duidelijk werd gemaakt, vormen de experimenten van Benjamin LIBET hét vertrekpunt bij uitstek voor theorieën die de vrije wil willen reduceren of wegwerken. *Supra* werd ook reeds aangegeven dat de waarde van deze experimenten vaak wordt betwist. De eerste die het experiment in twijfel trok was LIBET zelf. Hij stelt dat het best zou kunnen dat onze hersenen allerlei dingen in gang zetten zonder dat wij ons ervan bewust zijn, maar dat ons bewustzijn nog altijd de mogelijkheid heeft om ongepaste acties af te blazen. Zo zouden we inderdaad geen *free will* hebben, maar wel een *free won't*. We hebben de mogelijkheid om neen te zeggen tegen automatische impulsen van het brein. De drang om te handelen mag niet gelijk worden gesteld aan het handelen zelf.<sup>178</sup>

Neurowetenschapper en psychiater Stephan CLAES vat de vele daaropvolgende kritieken goed samen en wijst er op dat, hoewel de hersenen in de experimenten van LIBET autonoom lijken te handelen, ze toch alleen maar die actie in gang zetten die past bij het betreffende experiment.<sup>179</sup> Hij stelt dat de proefpersoon bewust de opdracht heeft begrepen om af en toe de vinger te bewegen en bewust heeft aanvaard om die opdracht uit te voeren, waarna de hersenen blijkbaar onbewust de nodige motorische activiteiten in gang zetten om deze bewuste beslissing vlot uit te voeren. Hij concludeert dat de experimenten enkel aantonen dat de onbewuste actie van de hersenschors zich in dienst stelt van de bewuste doelstellingen van de persoon. De onbewuste acties van onze hersenen zouden ons helpen om datgene waartoe we uit vrije wil besloten hebben, vlot ten uitvoer te brengen.

Bovendien mogen we niet vergeten dat de experimenten slechts over kortetermijnintenties gaan en niet over langetermijnintenties die om bewuste reflectie vragen. Bewuste reflectie is een integraal onderdeel van het proces van beslissen en

---

<sup>178</sup> B. LIBET, *Mind time: The temporal factor in consciousness*, Cambridge, Harvard University Press, 2004; B. LIBET, "Do we have free will? ", in W. SINNOTT-ARMSTRONG en L. NADEL (red.), *Conscious will and responsibility*, New York, Oxford University Press, 2011, 1-10; N. LEVY, "Libet's impossible demand", *Journal of Consciousness Studies*, 2005-12, 67-76; H. RADDER en G. MEYNEN, "Does the brain "initiate" freely willed processes? A philosophy of science critique of Libet-type experiments and their interpretation", *Theory & Psychology* 2012.

<sup>179</sup> Met dank aan professor Stephan CLAES voor het delen van deze visie in een mondeling interview (2 maart 2015). Binnenkort zal professor CLAES zijn bedenkingen over dit onderwerp publiceren.

speelt een belangrijke rol in het jezelf programmeren en het corrigeren van je gedrag.<sup>180</sup>

Ook over de rol van genetische factoren in crimineel gedrag heersen er nog hevige discussies. Zo verwijten sommige genetici de *supra* aangehaalde auteurs dat ze een te simplistische visie hanteren en dat het gewoon veel te complex is om menselijk gedrag terug te voeren tot één of meerdere genetische factoren. Critici stellen openlijk de vraag in welke mate complexe menselijke gedragingen bepaald worden door genetische factoren. In het eerste luik zagen we hoe de heritabiliteit werd berekend aan de hand van onderzoeken met een-eiige en twee-eiige tweelingen. Dit is het aandeel van genetische factoren in de variantie in de bevolking voor een bepaald kenmerk. De heritabiliteit van de kleur van onze ogen is bijvoorbeeld hoger dan 80 procent, wat betekent dat de variantie in oogkleur tussen mensen voor meer dan 80 procent toe te schrijven is aan genetische verschillen. Nu is de vraag wat de heritabiliteit is van complexe eigenschappen zoals agressie, ondernemingszin, verslavingsgedrag, seksueel gedrag, enz. Wetenschappelijke studies zouden aantonen dat dit ergens tussen de 30 en 40 procent ligt en dus dat niet-genetische factoren de belangrijkste rol spelen. Critici stellen dat al te eenvoudige verbanden maken van een bepaalde genetische variant met een gedrag naïef en onjuist is. Er moet opgelet worden om de mens, inclusief zijn gedrag, terug te brengen tot een omhulsel dat enkel mechanisch wordt geleid door en zorgt voor de verderzetting van genetisch materiaal.<sup>181</sup>

Ook het belang van het 'krijger-gen', een genetisch defect in het gen dat codeert voor Monoamino Oxidase -A (MAOA) wordt volgens velen overschat in de verklaring van agressief gedrag. Zo zouden recenter onderzoeken suggereren dat de genetische variant niet rechtstreeks tot meer agressie leidt, maar enkel wanneer een individu die deze variant draagt blootgesteld is geweest aan fysiek of seksueel misbruik als kind. Het zou dus gaan om een gen-omgevingsinteractie en critici stellen dat het verband

---

<sup>180</sup> H. KOLK, *Vrije wil is geen illusie. Hoe de hersenen ons vrijheid verschaffen*. Amsterdam, Bert Bakker, 2012.

<sup>181</sup> Ook hier dient professor Stephan CLAES vermeld te worden. Zijn bevindingen worden binnenkort gepubliceerd. Zie ook R. DAWKIN, *The Selfish Gene*, Amsterdam, Contact, 1986.

tussen deze MAOA-variant en agressie onvoldoende is aangetoond om er in de praktijk rekening mee te houden. Bovendien maakte professor Stephan CLAES in een ongepubliceerd schrijven ook nog de volgende bedenking: als iemand door zijn genen gedreven wordt tot agressie, dan moeten we deze persoon misschien niet korter, maar juist langer opsluiten. En vergeten we niet iets zeer belangrijk, namelijk dat de belangrijkste genetische risicofactor voor agressie het Y-chromosoom is, simpelweg gezegd: man zijn? Moeten we dan alle misdadige mannen minder schuldig achten en hen korter opsluiten, of juist langer?

Critici menen dat uitgaan van het feit dat genen rechtstreeks en onmiddellijk leiden tot gedrag, een grote denkfout is. Er moet echter een onderscheid gemaakt worden tussen een neiging tot een bepaald gedrag en het gedrag zelf. Het klopt dat neigingen of individuele tendensen die ons doen overhellen tot een bepaald gedrag, voortkomen uit onze genen en uit omgevingsomstandigheden. Maar is er dan geen bewuste overweging die deze tendensen kan bijsturen? Of is ons bewustzijn irrelevant en is het slechts een 'epifenomeen'? Een vraag die ons terug brengt bij het begin van dit onderdeel en dus bij de experimenten van Benjamin LIBET.

### **3.3.2. Een analyse vanuit rechtsfilosofisch standpunt**

In het vorige hoofdstuk maakten we kennis met de visie van sommige hard deterministen. Het is echter belangrijk om in te zien dat verre van iedereen deze standpunten volgt. Volgens de meeste rechtsgelcerden wordt het strafrecht door de 'recente' aanval op de vrije wil zelfs niet bedreigd. Het is geen toeval dat de term 'recente' zonet tussen aanhalingstekens stond. Deterministische mensbeelden zijn al zo oud als het strafrecht zelf en velen beweren dat neurowetenschappelijk onderzoek naar de vrije wil zo goed als niets bijdraagt aan het determinismeprobleem en slechts bevestigt wat de meeste filosofen al eeuwen denken.<sup>182</sup> Zelfs al zouden de neurowetenschappers bewijzen dat ons bewustzijn slechts een 'kwebbeldoos' is, dan nog is er volgens sommigen nog altijd niets aan de hand.

---

<sup>182</sup> D. ROEF, 'Welke vrije wil heeft het strafrecht nodig?', *JV* 2013-1, 40-53.

Zo stellen MORSE<sup>183</sup> en DWORKIN<sup>184</sup> dat de praktijk van het verantwoordelijk stellen niet gaat om het vaststellen van neurologische of andere oorzaken van ons gedrag, maar om het stellen van normen. Als neurowetenschappers stellen dat al onze beslissingen door de hersenen zijn veroorzaakt en ons bewuste zelf slechts als een soort woordvoerder commentaar staat te geven, betekent dit volgens hen nog niet dat we daarvoor niet verantwoordelijk zijn. Volgens hen is de vrije wil die strafrechtstheoretisch wordt aangenomen niet een empirisch verifieerbaar natuurgegeven, maar een sociale constructie die een juridisch-politieke gemeenschap op grond van vrijheid, zelfbeschikking en verantwoordelijkheid mogelijk maakt.<sup>185</sup> Het is voor hen ook duidelijk dat onze wil geen status geniet van een 'onbewogen beweger' die zich zomaar kan onttrekken aan ons lichaam en de invloeden die erop inwerken.<sup>186</sup> Ze zien in dat ons bewuste niet handelt 'vanuit een causaal vacuüm'<sup>187</sup> en zijn niet blind voor de inzichten uit het eerste luik van dit werkstuk. Ze zijn er echter wel van overtuigd dat de sterke claim van de hersenwetenschappers niet uitsluit dat er nog steeds een bewuste aansturing is en stellen dat het denkbaar is dat de causale keten via bewuste beslissingen verloopt.<sup>188</sup> Dat is volgens hen voldoende om het ganse huidige rechtssysteem te behouden. Ons strafrecht gaat niet uit van een causale controle, maar van een bescheiden capaciteitscontrole. Het baseert zijn

---

<sup>183</sup> R. DWORKIN, *Justice for hedgehogs*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.

<sup>184</sup> S.J. MORSE, "Rationality and responsibility", *Southern California Law Review* 2000-1, 74, 251-268 ; S.J. MORSE, "Criminal responsibility and the disappearing person", *Cardozo Law Review* 2007-6, 28, 2545-2575 ; S.J. MORSE, "Determinism and the death of folk psychology: Two challenges to responsibility from neuroscience", *Minnesota Journal of Law, Science and Technology* 2008-1, 9, 1-36; S.J. MORSE, "Avoiding irrational neurolaw exuberance: a plea for neuromodesty", *Mercer Law Review* 2011-1, 62, 837-859.

<sup>185</sup> D. ROEF, "Welke vrije wil heeft het strafrecht nodig?", *JV* 2013-1, 40-53.

<sup>186</sup> P. BIERI, *Handwerk van de vrijheid. Over de ontdekking van de eigen wil*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2007.

<sup>187</sup> Deze term werd gebruikt door LEILICH in J. LEILICH, "Hoe irrationeel zijn libertariërs? Peter Bieri over de vrije wil", *Filosofie* 2011-3, 12, 9-14.

<sup>188</sup> Zie ook M. SLORS, "Neurowetenschappen en vrije wil", in M. SIE (red.), *Hoezo vrije wil? Perspectieven op een heikele kwestie*, Rotterdam, Lemniscaat, 2011, 159-170.

praktijk niet op een onafhankelijke vrije wil, maar op concrete geestelijke capaciteiten waarover de meeste mensen gewoon beschikken.<sup>189</sup>

De Engelse rechtsfilosoof HART stelt het als volgt: er moet een relatie bestaan tussen verantwoordelijkheid als aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid als capaciteit of vermogen.<sup>190</sup>

Om verantwoordelijk te zijn in de zin van 'aansprakelijk', moet je in staat zijn geweest om een zekere verantwoordelijkheid uit te oefenen.<sup>191</sup> De vraag is dus niet of we over causale controle beschikken, maar welke geestelijke capaciteiten van belang zijn voor het toerekenen van strafrechtelijke verantwoordelijkheid. Het gaat om rationele en om affectieve vermogens. Causale controle waarin we als het ware uit het niets een handeling kunnen veroorzaken is volgens hen geen *conditio sine qua non* voor strafrechtelijke schuld. Een meer bescheiden capaciteitscontrole volstaat.

MORSE vat het goed samen: *'Discovering a cause for behavior, whether it is biological, psychological or sociological, does not mean that the agent is not responsible for the behavior. All behavior has causes. If causation were an excuse, no one could ever be held responsible for any behavior. I have called the confused, pernicious belief that causation excuses, which is used selectively and all too frequently, the 'fundamental psycholegal error'.*<sup>192</sup>

Nog een heikel punt is het feit dat de auteurs uit het eerste luik voortdurend ons 'zelf' met onze bewuste intenties gelijkschakelen. Volgens velen strookt deze manier van denken niet met de dagelijkse praktijk. Het feit dat we onbewust handelen betekent volgens hen nog niet dat het wij niet zijn die handelen. Denk aan spreken.

---

<sup>189</sup> R. DWORKIN, *Justice for hedgehogs*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011, 227-231; S.J. MORSE, "Determinism and the death of folk psychology: Two challenges to responsibility from neuroscience", *Minnesota Journal of Law, Science and Technology* 2008-1, 9, 227-231.

<sup>190</sup> H.L.A. HART, *Punishment and responsibility*, Oxford, Oxford University Press, 2008.

<sup>191</sup> N. VINCENT, "Responsibility, dysfunction and capacity", *Neuroethics* 2008-3, 1, 199-204; N. VINCENT, "On the relevance of neuroscience to criminal responsibility", *Criminal Law and Philosophy* 2010-1, 4, 77-98.

<sup>192</sup> S.J. MORSE, "Criminal responsibility and the disappearing person", *Cardozo Law Review* 2007-6, 28, 2569.

De inhoud, grammatica, gepastheid, enzovoort zijn grotendeels onbewust, maar je blijft wel verantwoordelijk voor wat je zegt, mogelijk zelfs strafrechtelijk.<sup>193</sup>

Rechtsgeleerden verwijten neurowetenschappers dat ze strafrechtelijke verantwoordelijkheid enkel toeschrijven aan hersenen en neuronen en niet aan rechtssubjecten. Rechtssubjectiviteit zou contrafactisch van aard zijn: het gaat niet volledig op in een specifieke empirische werkelijkheid, noch in een abstract ideaal dat op voorhand een bepaalde norm zou opleggen.<sup>194</sup> Het valt als symbolische ordening niet met een voor-juridische werkelijkheid samen, maar heeft een bemiddelende functie.

Lijnrecht hiertegenover zou een naturalistisch mensbeeld staan. Hier is geen plaats meer voor het subject, want het werd eerst beperkt tot het 'bewuste' zelf en vervolgens tot objectieve breinprocessen<sup>195</sup>. DE JONG spreekt van *subjecticide*, de dood van het subject.<sup>196</sup> De vraag is echter of we aan hersenen subjectieve eigenschappen en capaciteiten kunnen toeschrijven die alleen personen bezitten<sup>197</sup>. Zijn we wel echt ons brein?

### 3.4. Naar een andere invulling van het begrip 'verantwoordelijkheid'

Rechtstheoretici maken een onderscheid tussen een retrospectieve en een prospectieve oriëntatie van het strafrecht. Een retrospectieve oriëntatie verwijst naar het verleden in termen van 'waar ben je verantwoordelijk voor?'. Er wordt gesproken van een passieve verantwoordelijkheid: de dader moet worden aangesproken voor

---

<sup>193</sup> M. SLORS, *Dat had je gedacht! Brein, bewustzijn en vrije wil*, Amsterdam, Boom Juridische Uitgevers, 2012.

<sup>194</sup> A.C. 'T HART, *Recht als schild van Perseus. Voordrachten over strafrechtstheorie*, Arnhem, Gouda Quint, 1991.

<sup>195</sup> D. ROEF, 'Welke vrije wil heeft strafrecht nodig?', *JV* 2013-1, 40-53.

<sup>196</sup> F. DE JONG, *Daad-schuld. Bijdrage aan een strafrechtelijke handelingsleer met bijzondere aandacht voor de normativering van het delictsbestanddeel opzet*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2009.

<sup>197</sup> M.S. PARDO en D. PATTERSON, "Philosophical foundations of la wand neuroscience", *University of Illinois Law Review* 2010-4, 1212-1250.

wat hij deed. Sommigen spreken van ‘causale verantwoordelijkheid’: het betreft een moreel of strafrechtelijk oordeel over het handelen van de verantwoordelijke persoon.<sup>198</sup> In het tweede geval gaat het om een actieve verantwoordelijkheid: er wordt gekeken welke strafuitvoering moet worden doorlopen en welke plichten de dader geacht wordt op zich te nemen.<sup>199</sup>

Vandaag de dag zou de retrospectieve, passieve verantwoordelijkheid doorslaggevend zijn: we zijn verantwoordelijk voor een vergrijp dat in het verleden plaatsvond.<sup>200</sup> Sommigen menen zelfs dat het strafrecht niet in staat is om in de eerste plaats proactief te werk te gaan. Het zou niet over de intrinsieke potenties beschikken om bepaald gedrag te bevorderen en onwenselijk gedrag uit te bannen. Het strafrecht staat ‘in de schaduw van de daad’ en het is evident dat er een grote oriëntatie is op het verleden.<sup>201</sup> ‘Verantwoordelijk houden’ staat boven ‘verantwoordelijkheid nemen’. We zien ook dat rechtswetenschappers vaker denken in de richting van passieve dan wel actieve verantwoordelijkheid. Over de centrale criteria van passieve verantwoordelijkheid zoals overtreding van een norm, causaliteit en verwijtbaarheid, zijn boeken vol geschreven. Voor reflecties over actieve verantwoordelijkheid moet je eerder gaan zoeken bij filosofen en deugdenethici.<sup>202</sup>

Dat het strafrecht vooral gefixeerd is op het gedrag van de dader en op het opleggen van een verdiende straf en dat de gevolgen van het misdrijf en de opgelegde straf vooral als secundair worden gezien, is in de ogen van velen de grootste tekortkoming van het traditionele strafrecht.<sup>203</sup>

---

<sup>198</sup> G. WILLIAMS, “Responsibility”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2006, ([www.iep.utm.edu/responsi/](http://www.iep.utm.edu/responsi/)).

<sup>199</sup> B.A.M. VAN STOKKOM, “Actieve verantwoordelijkheid in het strafrecht”, *JV* 2013-1, p. 90-105.

<sup>200</sup> R.A. DUFF, “Who is responsible, for what, to whom? ”, *Ohio State Journal of Criminal Law* 2005-2, 440-461.

<sup>201</sup> C. KELK, “Individuele verantwoordelijkheid en herstel”, in B. VAN STOKKOM (red.), *Straf en herstel. Ethische reflecties over strafdoeleinden*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2002, 261.

<sup>202</sup> M. BOVENS, *Verantwoordelijkheid en organisatie*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1990.

<sup>203</sup> B.A.M. VAN STOKKOM, “Actieve verantwoordelijkheid in het strafrecht”, *JV* 2013-1, 90.

Een evolutie naar een *therapeutic jurisprudence* waar de behoeften van de betrokken personen vooropstaan zou volgens velen een goeie evolutie zijn. Anderen vragen zich af of het strafrecht daadwerkelijk zou kunnen of moeten voorzien in de therapeutische behoeften van de betrokken partijen. Moet de rechter niet in eerste plaats ‘recht doen’ en dient die taak niet zorgvuldig onderscheiden te worden van het verhelpen van sociale of psychische problemen?

In ieder geval mag niet worden vergeten dat het strafrecht uiteenlopende functies heeft. In een huidig punitief klimaat waar de retrospectieve zienswijze voorop staat is het haast onmogelijk om schuld en bestraffing niet als essentiële zaken te zien en dringt de *retributieve* geest zich snel op. Het is echter aannemelijk dat om redenen die in een eerste luik werden aangehaald, steeds meer aandacht zou komen op rehabilitatie en op de bescherming van de belangen van de betrokken partijen. De slinger zou dan keren naar de prospectieve verantwoordelijkheid en een utilitaristische visie op straffen.<sup>204</sup>

### **3.5. Verdoken evoluties binnen het strafrecht**

#### **3.5.1. Het systeem van de strafuitvoeringsrechtbanken**

Dat er de voorbije decennia steeds meer een evolutie is die neigt in de richting van repressie en kiest voor de slachtoffers, wordt binnen de rechtsleer algemeen aanvaard.<sup>205</sup> In het post-Dutroux tijdperk heerst een klimaat van wantrouwen en wraak jegens daders van ernstige delicten. We zien tal van repressieve ingrepen in het strafrecht die leedtoevoeging en de bescherming van de maatschappij centraal stellen. De terbeschikkingstelling van de regering, later de terbeschikkingstelling van de strafuitvoeringsrechtbank, die een ‘straf na straf-regime’ invoert, is hier een

---

<sup>204</sup> N.A. VINCENT, “Responsibility: distinguishing virtue from capacity”, *Polish Journal of Philosophy* 2009-1, 3, 111-126.

<sup>205</sup> T. DAEMS, “Naschokken van de zaak-Dutroux: zoeklicht op strafuitvoering”, in K. BEYENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 19; S. SNACKEN, “De commissie Holsters dan toch buitenspel?”, in K. BEYENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 170; H. TUBEX, “Dimensies van punitiviteit”, *Orde van de Dag* 2013, afl. 61, 9-10.



geschikt voorbeeld van, maar ook andere voorbeelden zijn legio. Denk aan de mogelijkheid van de rechter om een bijkomend woonverbod op te leggen voor zedendelinquenten<sup>206</sup>, de mogelijkheid om zedendelinquenten van een EU-land het land uit te zetten<sup>207</sup>, de mogelijkheid om de werkgever, rechtspersoon of overheid met tuchtrechtelijk gezag op de hoogte te stellen van de veroordeling<sup>208</sup>, de nieuwe wet van 17 maart 2013 over de verstrenging van de voorwaardelijke invrijheidsstelling<sup>209</sup>,... Naast deze wettelijke tendensen naar meer repressie, zien we ook een gering maatschappelijk draagvlak voor re-integratie. De taferelen aan het klooster van de Arme Klaren te Malonne uit de zomer van 2012 spreken boekdelen.<sup>210</sup>

Toch dient ook vermeld te worden dat al heel wat stappen werden genomen in de andere richting. We zouden kunnen stellen dat er sprake is van een slingerbeweging. De stappen in de andere richting zouden gezien kunnen worden als een evolutie naar het *supra* vermelde rechtssysteem van Jan VERPLAETSE.

De wet Lejeune van 31 mei 1888<sup>211</sup> werd in het leven geroepen met als doel goed detentiegedrag te stimuleren, de veroordeelde te disciplineren en bepaalde veroordeelden sneller terug in de vrije samenleving te krijgen. Het individualiseren

---

<sup>206</sup> Artikel 382bis, eerste lid, 4° Sw.; Wet tot wijziging van de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van de veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende rechten in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten met het oog op de verbetering van de aanpak van seksueel misbruik en feiten van pedofilie binnen een gezagsrelatie, *BS* 22 april 2013.

<sup>207</sup> K. WEIS, "Lidstaat kan EU-burger uitzetten na veroordeling voor seksueel misdrijf", *De Juristenkrant* 2012, afl. 251, 3.

<sup>208</sup> Artikel 382quater Sw.; B. SPRIET en G. MARLIER, "Aanranding van de eerbaarheid en verkrachting in het begin van de 21e eeuw (2000-2012)", in F. VERBRUGGEN, R. VERSTRAETEN, en B. SPRIET (eds.), *Themis Straf- en strafprocesrecht*, afl. 79, Brugge, Die Keure, 135.

<sup>209</sup> Wet van 17 maart 2013 tot wijziging van het Gerechtelijk Wetboek en de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende strafmodaliteiten, *BS* 19 maart 2013.

<sup>210</sup> T. DAEMS, "Naschokken van de zaak-Dutroux: zoeklicht op strafuitvoering", in K. BEYENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 13-30.

<sup>211</sup> Wet van 31 mei 1888 tot de invoering van de Voorwaardelijke Invrijheidsstelling in het strafstelsel, *BS* 3 juni 1888.

van de strafuitvoering en het mogelijk maken van een effectieve controle na de strafuitvoering zijn ook belangrijke doelstellingen van de wet.<sup>212</sup> Deze wet ligt in dezelfde lijn van de opvattingen van DUCPETIAUX en PRINS. Deze zagen de voorwaardelijke invrijheidsstelling als toetssteen voor morele verbetering van veroordeelden en als stimulans voor het bevorderen van maatschappelijke reclassering.<sup>213</sup>

Midden de jaren negentig werd in het regeerakkoord van DEHAENE II de oprichting van een ‘commissie van magistraten’ aangekondigd en werd één en ander nader uitgewerkt in de oriëntatienota ‘Strafbeleid en gevangenisbeleid’ van toenmalig minister van Justitie Stefaan DE CLERCK.<sup>214</sup> Voor het eerst werd gesproken over een globale regeling van de interne en externe rechtspositie van gedetineerden en de basis voor de hervorming van de strafuitvoering werd gelegd.<sup>215</sup> Deze werd uitgewerkt door de Commissie DUPONT en het luik rond de externe rechtspositie werd toevertrouwd aan de Commissie HOLSTERS. In de zomer van 1996 werd de weg der geleidelijkheid die werd uitgestippeld door DE CLERCK, doorkruist door DUTROUX. *‘De dramatische ontknoping inzake de ontvoerde meisjes van half augustus 1996 hebben Justitie in zijn geheel onder druk gezet en ook inzake de voorwaardelijke invrijheidsstelling worden op korte termijn wijzigingen verwacht’*<sup>216</sup>. De parlementaire onderzoekscommissie ‘Dutroux-Nihoul en consorten’ pleitte voor een oprichting van strafuitvoeringsrechtbanken. Om politieke redenen koos men voor een tussenstap en op 1 maart 1999 zagen de multidisciplinaire Commissies voor de Voorwaardelijke

---

<sup>212</sup> V. SCHEIRS, “Van Jules Lejeune tot de Strafvuivvoeringsrechtbanken, ‘state of the art’ en overzicht van een kabbelend juridiseringsproces” in M. ROZIE, A. VERSTRAETE, H. TOURNEL, V. SCHREIRS, P. BEKAERT en A. BOSSUYT, *De Praktijkjurist XVIII, Strafrecht en maatschappij*, Gent, Story Publishers, 2012, 75.

<sup>213</sup> V. SCHEIRS, *De strafuitvoeringsrechtbank aan het werk, Panopticon libri 8*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2014, 38.

<sup>214</sup> S. DE CLERCK, *Oriëntatienota Strafbeleid en Gevangenisbeleid*, Brussel, juni 1996.

<sup>215</sup> T. DAEMS, “Naschokken van de zaak-Dutroux: zoeklicht op strafuitvoering”, in K. BEYENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 15.

<sup>216</sup> Wetsontwerp betreffende de voorwaardelijke invrijheidsstelling en tot wijziging van de Wet van 9 april 1930 ter bescherming van de maatschappij tegen de abnormalen en de gewoontemisdadigers, vervangen door de Wet van 1 juli 1964, *Parl. St.*, Kamer, 1996-1997, 1070/I,3.

Invrijheidsstelling het licht. De toekenning van de voorwaardelijke invrijheidsstelling werd voor het eerst onttrokken aan de administratie en de beslissing werd voortaan genomen door een multidisciplinair team dat bestaat uit een voorzitter en twee assessoren, waarvan één gespecialiseerd in sociale re-integratie en de andere in strafuitvoering.<sup>217</sup> De Commissie 'Strafuitvoeringsrechtbanken, externe rechtspositie van gedetineerden en straftoemeting' (ook wel de Commissie HOLSTERS) zal later tal van strafuitvoeringsmodaliteiten zoals uitgaansvergunningen, penitentiair verlof, elektronisch toezicht, medische verzorging buiten de strafinrichting en beperkte detentie verder uitwerken. Er werd ook voorgesteld om de voorwaardelijke invrijheidsstelling te verankeren als een recht in plaats van een gunst.<sup>218</sup> De Commissie had zelfs de ambitie om de strafdoelen in de strafwetgeving op te nemen<sup>219</sup>. Zo zou de strafuitvoering gebaseerd moeten zijn op 'het bevorderen van de maatschappelijke integratie van de dader' en 'het beschermen van de maatschappij'. Ook 're-integratie' en 'het beperken van detentieschade' waren essentieel.<sup>220</sup>

Onder toenmalig minister van Justitie ONKELINCKX werd het wetgevingsproces geïnitieerd en beëindigd: op 15 juni 2006 werden de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van de veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende rechten in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten en de wet van 17 mei 2006 houdende de oprichting van strafuitvoeringsrechtbanken gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad. Dit kan gezien worden als een serieuze stap in de richting van minder repressie en meer oog voor sociale re-integratie van de

---

<sup>217</sup> Wet van 5 maart 1998 betreffende de voorwaardelijke invrijheidsstelling en tot wijziging van de Wet van 9 april 1930 ter bescherming van de maatschappij tegen de abnormalen en de gewoontemisdadigers, vervangen door de Wet van 1 juli 1964, *BS* 2 april 1998; De Wet van 18 maart 1998 tot instelling van de commissies voor de voorwaardelijke invrijheidsstelling, *BS* 2 april 1998.

<sup>218</sup> V. SCHEIRS, *De strafuitvoeringsrechtbank aan het werk*, Panopticon libri 8, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2014, 45.

<sup>219</sup> L. DUPONT, "De voorstellen van de subcommissies en hun samenhang", in I. AERTSEN, K. BEYENS, S. DE VALCK en F. PIETERS (eds.), *De Commissie Holsters buitenspel? De voorstellen van de commissie Strafuitvoeringsrechtbanken, externe rechtspositie en gedetineerde en straftoemeting*, Brussel, Politeia, 2004, 119.

<sup>220</sup> S. SNACKEN, "De commissie Holsters dan toch buitenspel?", in K. BEYENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 19.

dader, die misschien toch minder verwijtbaar is als we eerder dachten. En zo blijft de slinger maar heen en weer bewegen.

Dat er 'tussen droom en werkelijkheid heel wat wetten en praktische bezwaren staan'<sup>221</sup>, blijkt ook wat betreft de interne en externe rechtspositie van gedetineerden. Tal van wetswijzingen ondermijnden de intentie van de commissies en het merendeel van de initiële bepalingen haalde de eindmeet niet. Stuk voor stuk kwamen er extra obstakels op het pad richting re-integratie: toelaatbaarheidsdrempels werden verhoogd, procedures verstrengd, straffen verhoogd en contra-indicaties aangescherpt.<sup>222</sup> Zo was er bijvoorbeeld de 'Wet Martin-Turtelboom'<sup>223</sup> die een verstrenging inhield voor langgestraften en de wet van 15 december 2013 die vooral de positie van de slachtoffers poogt de verbeteren.<sup>224</sup> Wat de strafdoelen betreft zou, ondanks de vele intenties, de focus blijven liggen op bescherming van de maatschappij. Lieven DUPONT durft zelf te stellen dat de strafuitvoering onder het strafdoel van de bescherming van de maatschappij een '*dekmantel zou kunnen zijn voor onvervalst vergeldingsstrafrecht*'.<sup>225</sup> Het is duidelijk dat wat op papier mooi werd uitgewerkt en een veruitwendiging leek te zijn van het idee van een minder verwijtbare dader, (nog) niet paste in onze samenleving, die nogal gekenmerkt wordt door een afname van het denken in

---

<sup>221</sup> Citaat uit 'Het Huwelijk', gedicht van Willem Elsschot, geschreven op 7 mei 1910.

<sup>222</sup> T. DAEMS, "Naschokken van de zaak-Dutroux: zoeklicht op strafuitvoering", in K. BEYENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 23.

<sup>223</sup> Wet van 17 maart 2013 tot wijziging van het Gerechtelijk Wetboek en de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende strafmodaliteiten, BS 19 maart 2013.

<sup>224</sup> Wet van 15 december 2013 houdende diverse bepalingen met het oog op de verbetering van de positie van het slachtoffer in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten, BS 19 december 2013.

<sup>225</sup> L. DUPONT, "De voorstellen van de subcommissies en hun samenhang", in I. AERTSEN, K. BEYENS, S. DE VALCK en F. PIETERS (eds.), *De Commissie Holsters buitenspel? De voorstellen van de commissie Strafwetvoeringsrechtbanken, externe rechtspositie en gedetineerde en straftoemeting*, Brussel, Politeia, 2004, 119.

termen van resocialisering, de opwaardering van het vergeldingsbegrip en de wederkeer van punitief en expressief straffen.<sup>226</sup>

### 3.5.2. Naar een objectieve aansprakelijkheid in het (straf)recht

Zoals eerder werd gesteld, was het ook perfect mogelijk om een andere rechtstak dan het strafrecht als ijkpunt te nemen en om de discussie over de vrije wil te plaatsen tegenover pakweg het verbintenissenrecht of het aansprakelijkheidsrecht.

Indien het tweede luik van dit werk een analyse van bijvoorbeeld het aansprakelijkheidsrecht zou zijn geweest, zou het in dit derde luik ook al snel duidelijk worden dat het aansprakelijkheidsrecht uitgaat van de stelling dat rechtssubjecten over een vrije wil beschikken en dat het verliezen van die vrije wil een grondige herziening vereist van deze rechtstak. Er zou er echter ook op worden gewezen dat het aansprakelijkheidsrecht steeds meer evolueert naar een *'schrapp de schuldvoorwaarde-model'* waar je aansprakelijk en verantwoordelijk bent voor een fout, ook al treft je geen schuld en kan je niets worden verweten. In een stelsel van de objectieve risicoaansprakelijkheid speelt het gedrag van de aansprakelijk gestelde partij geen rol.<sup>227</sup> Dat de objectieve aansprakelijkheid ver kan gaan, blijkt uit de rechtspraak. Er kan bijvoorbeeld worden verwezen naar een arrest van het Belgische Hof van Cassatie. Een orthodontist had een beugel geplaatst in de mond van een minderjarige en deelde hem en zijn ouders de nodige veiligheidsmaatregelen mee. Het kind had de beugel uit zijn mond gehaald zonder de elastiekjes eerst los te maken. Deze sprongen los en kwamen in het oog terecht. Het Hof van Beroep te Luik

---

<sup>226</sup> S. SNACKEN, "De commissie Holsters dan toch buitenspel? ", in K. BEYENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 155-176; F. PIETERS, "Maar, wat als en mogelijkwijze", in I. AERTSEN, K. BEYNENS, T. DAEMS en E. MAES (eds.), *Hoe punitief is België?*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 169-175; D. GARLAND, *The Culture of Control: Crime and Social order in Contemporary Society*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 7-20; Y. BURUMA, "Strafrechtelijk regeringsbeleid in de veiligheidsstaat", in K. BOONEN, C. CLEIREN, R. FOQUE en TH. DE ROOS (red.), *De weging van het 't Hart. Idealen, waarden en taken van het strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2002.

<sup>227</sup> G. SCHAMPS, "Het verzorgingsbeginsel en het aansprakelijkheidsrecht: naar een nieuwe grondslag voor burgerlijke aansprakelijkheid in het Belgische recht? ", in E. VOS en G. VAN CALSTER (red.), *Risico en verzorging in de rechtsmaatschappij*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 171-201.

stelde de tandarts aansprakelijk voor de opgelopen schade en dit werd door Cassatie bevestigd.<sup>228</sup>

In sommige maatschappelijke sferen evolueert men zelf in de richting van een no-fault-systeem. Zo moeten patiënten met medische schade geen fout of onrechtmatigheid meer aantonen.<sup>229</sup> Denk bijvoorbeeld aan een vonnis van de Rechtbank te Antwerpen dat bevestigd werd door het Hof van Beroep en stelt dat een tandarts die een implantaat in de bovenkaak plaatste van een patiënt die later hevige pijnen had, een professionele fout maakte. Men oordeelde dat hij niet handelde zoals een normale en zorgvuldige tandarts en hij bijgevolg moest opdraaien voor alle schade.<sup>230</sup>

Ondanks deze evoluties in de wetgeving en rechtspraak wijzen critici er echter op dat dit nog steeds uitzonderingen op de algemene regel blijven en dat men moet oppassen om op basis van summere voorbeelden conclusies te trekken. Het dient ook duidelijk te zijn dat strafrecht een schuldrecht blijft waar de regel *nullum crimen sine culpa* heerst. Desondanks wijzen sommige rechtsgeleerden ook op evoluties richting strafrechtelijke schuldloze aansprakelijkheid.<sup>231</sup>

*Supra* werd reeds vermeld dat sociologen onze ‘postmoderne samenleving’ steeds vaker aanduiden als een risicomaatschappij, een verzekeringsmaatschappij of controlecultuur. Ons strafrecht zou een instrument worden van een veiligheidspolitiek, wat leidt tot een andere invulling van aansprakelijkheid en een

---

<sup>228</sup> Cass. 26 september 2003, *NJW* 2004, afl. 62, 271; B. WEYTS, “De wet productaansprakelijkheid: het voorzienbaar foutief gebruik van een product en de legitieme veiligheidsverwachtingen van het ‘grote publiek’”, noot onder Cass. 26 september 2003, *RW* 2004-05, afl. 1, 23-25.

<sup>229</sup> L. CORNELIS, “Onrechtmatige daden in De Codex Faliekante Redelijkheid (DCFR)”, in H. VUYE en Y. LEMENSE (eds.), *Springlevend aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2011, 1-132; B. WEYTS, “Objectieve aansprakelijkheid”, in *XXXIII Postuniversitaire cyclus Willy Delva: Aansprakelijkheid, aansprakelijkheidsverzekering en andere schadevergoedingssystemen*, Gent, Gandaius, 2007.

<sup>230</sup> Rb. Antwerpen, vonnis van 14 oktober 1997. Voor een rechtspraakoverzicht van de medische professionele aansprakelijkheid, zie: H. VANDENBERGHE, M. VAN QUICKENBORNE, L. WYNANT en M. DEBAENE, “Overzicht van rechtspraak (1994-1999). Aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad”, *TPR* 2000, p. 1610- 1614, nr. 18, a.

<sup>231</sup> Voor een goed overzicht zie: D. ROEF, “Strafrechtelijke verantwoordelijkheid in de risicomaatschappij”, in E. VOS en G. VAN CALSTER (red.), *Risico en voorzorg in de rechtsmaatschappij*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 201.

uitholling van het schuldbeginself.<sup>232</sup> David ROEF stelt dat er steeds meer een collectivisering en functionalisering van strafrechtelijke aansprakelijkheid plaatsvindt, met een meer normatieve en geobjectiveerde kijk op aansprakelijkheid tot gevolg.<sup>233</sup> Hij ziet tal van elementen die wijzen op een uitholling van opzet en culpa. Vooral in de bijzondere strafwetten gaat de rechtspraak volgens hem een meer extensieve uitleg geven van opzet. Terwijl bij klassieke misdrijven het uitgangspunt ‘wetens en willens’ handelen blijft, komt de nadruk bij de bijzondere strafwetten steeds meer te liggen op het loutere weten en wordt dit geobjectiveerd ingevuld. De instrumentele doelstellingen van de bijzondere strafwet kunnen aan de oorzaak liggen van de objectivering van opzet.

Wat de wijze waarop culpa wordt ingevuld betreft, herkent ROEF ook een tendens van een extensievere normativering van de schuldvereiste. Hij stelt dat de normativering plaatsvindt aan de hand van uitwendige aanwijzingen die geabstraheerd zijn van de feitelijke en psychische aspecten van de schuld. Deze worden getoetst aan de toepasselijke zorgplichten en gedragsvoorschriften waaraan de dader als functionaris zou zijn onderworpen.

Twee gevallen uit de Nederlandse rechtspraak kunnen als perfecte illustratie dienen van de hierboven beschreven tendens. Het *Pantoffel-Eierschedelarrest* uit 1939<sup>234</sup> veroordeelde een man voor mishandeling met de dood ten gevolge nadat hij tijdens een echtelijke ruzie een pantoffel had gegooid naar het hoofd van zijn vrouw. Toen deze enkele uren later overleed, bleek dat ze een abnormaal dunne schedel had en dat de aanraking van de pantoffel een veel ernstiger effect had dan bij ‘gewone mensen’ het geval zou zijn geweest.<sup>235</sup>

Het *Verpleegsterarrest* uit 1963<sup>236</sup> veroordeelde de verdachte voor dood door schuld omdat zij ‘als verpleegster en tot taak hebbende om bij operaties te assisteren, in een

---

<sup>232</sup> A.C. 'T HART, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*, Arhem, Gouda Quint, 1990.

<sup>233</sup> D. ROEF, “Strafrechtelijke verantwoordelijkheid in de risicomaatschappij”, in E. VOS en G. VAN CALSTER (red.), *Risico en voorzorg in de rechtsmaatschappij*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 201-226.

<sup>234</sup> Hof Amsterdam, 14 juni 1939, NJ 1940, 34.

<sup>235</sup> S.A.M. STOLWIJK, *Een inleiding in het strafrecht in 13 hoofdstukken*, Antwerpen, Kluwer, 2010.

<sup>236</sup> HR 19 februari 1963, NJ 1963, 512.

meer of mindere mate van grove onoplettendheid bij de vervulling van haar voorgeschreven taak' was opgetreden doordat zij tijdens een operatie aan de assistente van een chirurg een verkeerd flesje had gegeven waardoor de patiënt met de verkeerde (en dodelijke) vloeistof werd geïnjecteerd. De vereiste schuld vloeide in casu uitsluitend voort uit haar als functionaris gemaakte fout. De culpa gaat hier dus niet langer om een psychische gesteldheid, maar om een louter normatief oordeel.<sup>237</sup>

Uiteraard is en blijft schuldloos strafrecht (voorlopig nog) de uitzondering, maar dit geldt zeker niet voor schuldloze sancties. Denk aan alle administratieve sancties die de overheid zomaar kan opleggen zonder dat daar een rechter aan te pas komt en zonder dat het strafrechtelijke principe van *nullum crimen sine culpa* wordt gehoorzaamd. Zonder er nog dieper op in te gaan, kan gesteld worden dat het strafrecht nog altijd de regel van *nullum crimen sine culpa* blijft volgen, maar dat het in de praktijk steeds vaker een maatregelenrecht wordt. Ligt het ideaalmodel van VERPLAETSE dichter dan we denken?

---

<sup>237</sup> J.T.K. BOS, "Het schuldoordeel als machtswoord", *Recht en Kritiek* 1982, 5-42.



#### 4. BEPERKINGEN VAN DE MASTERPROEF

Zoals reeds werd vermeld in het begin van het werkstuk, bracht de aard van het concept 'masterproef' op zich al wat beperkingen met zich mee. Een masterproef is per definitie beperkt in omvang, waardoor op heel wat zaken niet verder kon worden ingegaan.

Ten eerste was het onmogelijk om dieper in te zoomen op de neurobiologie *an sich*. Omdat dit vakgebied voor een jurist in spe glad ijs is, maar ook omdat de neurobiologie slechts een aanzet was tot meer: de analyse van de strafrechtelijke complicaties van de 'vrije wil'-discussie. Daarom geeft het eerste luik van het werk nogal de indruk een patchwork te zijn van neurobiologische onderzoeken en recente inzichten. Op zich leek dit voor mij geen probleem. Het doel van dit eerste deel was, zonder volledig en diepgaand te willen zijn, te kunnen aantonen dat we niet per se zo vrij zijn als we altijd denken.

Het tweede deel wil bewijzen dat ons huidig rechtssysteem op heel wat vlakken de vrije wil veronderstelt. Het was onhaalbaar en bovendien niet relevant om 'het ganse rechtssysteem' als ijkpunt te nemen. Dit zou alles veel te vaag hebben gemaakt. Vandaar dat er gekozen werd om te focussen op één bepaalde rechtstak. Omwille van mijn persoonlijke interesse werd dit het strafrecht, maar zoals *supra* reeds aangegeven, kon dit perfect ook een andere rechtstak zijn. Zo kon het tweede deel van dit werkstuk ook perfect gaan over het verbintenissenrecht. Immers, ook in deze rechtstak is het idee van de vrije wil het fundament voor talrijke juridische constructies. Denk bijvoorbeeld aan het consensualisme en de figuur van de 'bonus pater familias'. Kunnen deze constructies nog blijven bestaan als we minder vrij zouden zijn dan we denken?

Zelfs al werd dit tweede deel beperkt tot één enkele rechtstak, zou het nog altijd heel pretentiefus zijn om te beweren dat in die vijftien pagina's volledig werd bestudeerd hoe de vrije wil doorspeelt in ons strafrecht. Er werden een aantal concepten van het strafrecht uitgepikt die volgens mij het best aantonen hoe belangrijk de vrije wil is. Dit was dan ook de belangrijkste ambitie van dit tweede deel.

Het derde deel plaatste de eerste twee luiken tegenover elkaar. Aan de hand van het syllogisme van Jan VERPLAETSE werd duidelijk gemaakt dat verschillende filosofische stromingen konden worden onderscheiden in deze discussie. De neutraliteit van de masterproef bracht de verplichting met zich mee om voldoende aandacht te besteden aan elk van deze stromingen, wat op zich ook weer heel wat beperkingen met zich meebracht.

## BESLUIT

*Sommige mensen dragen sinds hun geboorte de trieste stigma's waarvoor ze niet verantwoordelijk zijn, want ze hebben hun afkomst niet kunnen kiezen.*<sup>238</sup>

De onderzoeksvraag van deze masterproef leek lachwekkend eenvoudig: 'Wat nu?'. Wat moet er gebeuren met ons strafrecht nu we steeds meer horen dat we als mens, en dus ook als rechtssubject, veel minder vrij zijn dan we zelf denken? Moeten we ons strafrecht radicaal gaan hervormen, of is er helemaal geen probleem?

Aan de hand van drie luiken werd een antwoord gezocht op deze vraag. Het werd al snel duidelijk dat het antwoord veel genuanceerder dient te zijn als hierboven werd beschreven. Over bijna alles wat in dit werkstuk werd gesteld, bestaat onenigheid. Van de waarde van de inzichten van de neurobiologen, tot de complicaties voor het (straf)recht in de hypothese dat de neurobiologen het juist hebben. Dat er na het verschijnen van deze masterproef en nog wat extra publicaties over de vrije wil, geen Copernicaanse revolutie van het strafrecht zal plaatsvinden, is duidelijk. Daarvoor is het punt van de neurowetenschappers en neurocriminologen niet sterk genoeg. Daarvoor zit het adagium *nullum crimen sine culpa* te sterk verweven in ons recht én in onze intuïties.

Toch zou het niet slecht zijn mochten de vorderingen van de neurobiologie in zekere mate doordringen in het strafrecht, ook al zou dit contra-intuïtief werken. Justitie moet respect hebben voor het menselijk falen, en zeker als zou blijken dat dat falen 'menselijker' is dan we denken. Inderdaad, de inzichten van de neurobiologen zijn misschien niet wereldschokkend en bieden absoluut geen sterk bewijs dat het ganse rechtssysteem op een luchtbel werd gebouwd, maar hoe meer we inzicht beginnen krijgen in de 'black box' van onze hersenen, hoe meer we toch (zouden moeten)

---

<sup>238</sup> Dit citaat dook op in de tentoonstelling '*Karakterkoppen, Over haviksneuzen en hamsterwangen*' van Museum Dr. Guislain te Gent. De tentoonstelling loopt tussen 14 maart 2015 en 21 september 2015. Er verscheen ook een boek bij de tentoonstelling (MUSEUM DR. GUISLAIN, *Karakterkoppen. Over haviksneuzen en hamsterwangen*, Tielt, Uitgeverij Lannoo, 2015.).

inzien dat er meer aan de hand is dan we misschien wel (willen) denken? Anno 2015 lijkt LOMBROSO dichter dan ooit te zijn.

Er kan de neurobiologen en filosofen worden verweten dat ze geen rekening (genoeg) houden met de antropologische limieten. Of zoals psychiater professor Dirk DE WACHTER het verwoordde: *'de neurobiologische onzinnigheid is een intermenselijke noodzaak'*. Ook al zijn de inzichten van de neurobiologen misschien uiterst waardevol, de neurobiologen mogen niet het monopolie van gelijk krijgen en het is misschien fout om enkel op basis hiervan een rechtssysteem en een samenleving in te delen. Het is duidelijk dat dergelijke compatibilistische argumenten in de ganse discussie onderscheiden dienen te worden van de argumenten van hard deterministen en libertariërs.

Hoe dan ook moeten we het debat durven aangaan en of het nu filosofisch idealistisch is of niet, mogen we niet blind zijn voor wat de wetenschap ons probeert te zeggen. Het werkstuk poogde aan te tonen dat het niet per se noodzakelijk is om daarom op de barricades te gaan staan en zelfs dat sommige zaken al wijzen op evoluties in die richting. Naar mijn bescheiden mening moet Justitie durven ingaan tegen de vox populi die misschien de eigenschap heeft (te) repressief en vergeldend te zijn, zonder de naïeve ambitie te hebben het concept 'vergelding' definitief uit het woordenboek te schrappen. Justitie moet naast haar macro-economische visie op een zo veilig mogelijke maatschappij, ook perspectief kunnen bieden. Opnieuw moeten we hier realistisch zijn en beseffen dat dit perspectief niet voor iedereen mogelijk is. Hoever je dan kan gaan in wat je doet met deze onmogelijke gevallen, valt buiten het bestek van deze masterproef. Het oordeel of Justitie, in tijden waarin steeds meer wetenschappelijke stemmen opgaan dat een keuze voor een bepaald gedrag niet altijd zo vrij is als ze lijkt, genoeg perspectief biedt, laat ik over aan de lezer van dit werk.

# BIBLIOGRAFIE

## 1. Wetgeving

Artikel 71 Strafwetboek.

Artikel 382bis, eerste lid, 4° Strafwetboek.

Artikel 382quater Strafwetboek.

Wet van 31 mei 1888 tot de invoering van de Voorwaardelijke Invrijheidsstelling in het strafstelsel, *BS* 3 juni 1888.

Wet van 1 juli 1964 tot bescherming van de maatschappij tegen abnormalen en de gewoontemisdadigers, *BS* 17 juli 1964.

Artikel 36bis Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, het ten laste nemen van minderjarigen die een als misdrijf omschreven feit hebben gepleegd en het herstel van de door dit feit veroorzaakte schade, *BS* 15 april 1965.

Artikel 57bis Wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, het ten laste nemen van minderjarigen die een als misdrijf omschreven feit hebben gepleegd en het herstel van de door dit feit veroorzaakte schade, *BS* 15 april 1965.

Wet van 5 maart 1998 betreffende de voorwaardelijke invrijheidsstelling en tot wijziging van de Wet van 9 april 1930 ter bescherming van de maatschappij tegen de abnormalen en de gewoontemisdadigers, vervangen door de Wet van 1 juli 1964, *BS* 2 april 1998.

Wet van 18 maart 1998 tot instelling van de commissies voor de voorwaardelijke invrijheidsstelling, *BS* 2 april 1998.

Wet van 21 april 2007 betreffende de internering van personen met een geestesstoornis, *BS* 13 juli 2007.

Wet tot wijziging van de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van de veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende rechten in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten met het oog op de verbetering van de aanpak van seksueel misbruik en feiten van pedofilie binnen een gezagsrelatie, *BS* 22 april 2013.

Wet van 17 maart 2013 tot wijziging van het Gerechtelijk Wetboek en de wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende strafmodaliteiten, *BS* 19 maart 2013.

Wet van 15 december 2013 houdende diverse bepalingen met het oog op de verbetering van de positie van het slachtoffer in het raam van de strafuitvoeringsmodaliteiten, *BS* 19 december 2013.

Wetsontwerp betreffende de voorwaardelijke invrijheidsstelling en tot wijziging van de Wet van 9 april 1930 ter bescherming van de maatschappij tegen de abnormalen en de gewoontemisdadigers, vervangen door de Wet van 1 juli 1964, *Parl. St., Kamer, 1996-1997, 1070/I,3*.

## **2. Rechtspraak**

Rb. Antwerpen, vonnis van 14 oktober 1997.

Hof Amsterdam, 14 juni 1939, *NJ* 1940, 34.

Cass. 26 september 2003, *NJW* 2004, afl. 62, 271.

HR Nederland, 19 februari 1963, *NJ* 1963, 512.

HR Nederland, 15 juli 1985, *NJ* 1986, 184.

HR Nederland, 12 november 1985, *NJ* 1986, 327.

Bayout v. Francesco. 2009, RGAssise App. 6/2008 RGNR 1685/2007, RG. sent 5, dd 18 settembre 2009.

### 3. Artikels

BAKER, L.A.; BARTON, M. en RAINE, A., "The Southern California Twin Register at the University of Southern California", *Twin Research* 2002, 5, 456-459.

BAKER, L.A.; JACOBSEN, K.; RAINE, A.; LOZANO, D.I. en BEZDJIAN, S., "Genetic and environmental bases of childhood antisocial behavior: a multi-informant twin study", *Journal of Abnormal Psychology* 2007, 116, 219-235.

BALLEW II, C.C. en TODOROV, A., "Predicting political elections from rapid and unreflective face judgements", *PNAS* 2007, 17948-17953.

BARGH, J.A. ; CHEN, M. en BURROWS, L., "Automaticity of social behavior: direct effects of trait construct and stereotype activation on action", *Journal of Personality and Social Psychology* 1996, 233-236.

BAUM, M.L., "The Monoamine Oxidase A (MAOA) Genetic Predisposition to Impulsive Violence: Is It Relevant to Criminal Trials? ", *Neuroethics* 2013, 6, 287-306.

BAUMEISTER, R.F.; MASICAMPO, E.J. en NATHAN DEWALL, C., "Prosocial benefits of feeling free: disbelief in free will increases aggression and reduces helpfulness", *Personality and Social Psychology Bulletin* 2009, 35, 260-268.

BECHARA, A., DAMASIO, H., TRANEL, D. en DAMASIO, A.R., "Deciding advantageously before knowing the advantageous strategy", *Science* 1997, 1293.

BERTELSEN, P., "Intentional activity and free will as core concepts in criminal law and psychology", *Theory Psychology* 2012, 47-48.

BOS, J.T.K., "Het schuldoordeel als machtswoord", *Recht en Kritiek* 1982, 5-42.

BRENNAN, P.; GREKIN, E. en MEDNICK, S., "Maternal smoking during pregnancy and adult male criminal outcomes", *Archives of General Psychiatry* 1999, 56, 215-219.

BURNS, K. en BECHARA, A., "Decisionmaking and free will: a neuroscience perspective", *Behavioral science and the law* 2007, 266-267.

BURUMA, Y., "Strafrechtelijk regeringsbeleid in de veiligheidsstaat", in BOONEN, K.; CLEIREN, C.; FOQUE, R. en DE ROOS, TH. (red.), *De weging van het 't Hart. Idealen, waarden en taken van het strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2002.

BURUMA, Y., "Over biologie, technologie en strafrecht", *JV* 2008-1, 34, 89-98.

BURUMA, Y., "De vrije wil en het recht", in SIE, M.(red.), *Hoezo vrije wil? Perspectieven op een heikele kwestie*, Rotterdam, Lemniscaat, 2011, 93-106.

CASPI, A.; MCCLAY, J.; MOFFITT, T.; MILL, J. en MARTIN, J., "Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children", *Science* 297, 2002, 851-854.

CARLSMITH, K.M.; DARLEY, J.M. en ROBINSON, P.H., "Why do we punish. Deterrence and just deserts as motives for punishment", *Journal of Personality and Social Psychology* 2002, 83, 284-309.

CLAESSEN, J.A.A.C., "Strafrecht en Verlichting", *JV* 2013-1, 121-136.

CORNELIS, L., "Onrechtmatige daden in De Codex Faliekante Redelijkheid (DCFR) ", in VUYE, H. en LEMENSE, Y. (eds.), *Springlevend aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2011, 1-132.

COSYNS, P. "De forensische geestelijke gezondheidszorg in Vlaanderen op een keerpunt: het licht schijnt in de duisternis?", in BRUGGEMAN, W.; DE WREE, E.; GOETHALS, J. e.a. (eds.), *Van pionier naar onmisbaar. Over 30 jaar Panopticon*, Antwerpen, Maklu, 2009, 385-388.

DAEMS, T., "Naschokken van de zaak-Dutroux: zoeklicht op strafuitvoering", in BEYENS, K.; DAEMS, T. en MAES, E.(eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafuitvoeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 19.



DAY, N.L. ; RICHARDSON, G.A. ; GOLDSCHMIDT, J. en CORNELIUS, M.D., "Effects of prenatal tobacco exposure on preschoolers' behavior", *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics* 2000, 21, 670-676.

DE CLERCK, S., *Oriëntatienota Strafbeleid en Gevangenisbeleid*, Brussel, juni 1996.

DE KEIJSER, J.W., "Doelen van straf. Morele theorieën als grondslag voor een legitieme strafrechtspleging", in VAN STOKKOM, B. (red.), *Straf en herstel. Ethische reflecties over sanctiedoeleinden*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2004, 43-65.

DE RUITER, C., "Paradigmashift in het strafrecht: einde van de toerekeningsvatbaarheid?" in OEI, T.I. en KEISER, L.H.M. (eds), *Forensische psychiatrie onderweg. In de spiegel kijken naar het verleden en koersen naar de toekomst*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2008, 295.

DIJKSTERHUIS, A., "Think different: the merits of unconscious thought in preference development and decisionmaking", *Journal of Personality and Social Psychology* 2004, 589-590.

DUFF, R.A., "Who is responsible, for what, to whom? ", *Ohio State Journal of Criminal Law* 2005-2, 440-461.

DUNN, B.D.; DALGLEISH, T. en LAWRENCE, A.D., "The somatic marker hypothesis: a critical evaluation", *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 2006, 265.

DUPONT, L., "De voorstellen van de subcommissies en hun samenhang", in AERTSEN, I.; BEYENS, K.; DE VALCK, S. en PIETERS, F. (eds.), *De Commissie Holsters buitenspel? De voorstellen van de commissie Strafvueroeringsrechtbanken, externe rechtspositie en gedetineerde en straftoemeting*, Brussel, Politeia, 2004, 119.

FELTHOUS, A.R., "The will: from metaphysical freedom to normative functionalism", *The Journal of the American Academy of Psychiatry and Law* 2008-1, 36, 16-24.

FIJNAUT, C., "De voorlopers van de moderne criminologie in België en Nederland", *JV* 2010, 10-29.

FRIED, I.; KATZ, A.; MCCARTH, G.; SASS, K.J.; WILLIAMSON, P.; SPENCER, S.S.; SPENCER, D., "Functional organization of human supplementary motor cortex studies by electrical stimulation", *Journal of Neuroscience* 1991, II, 3656-3666.

GIBBONS, A., "Tracking the evolutionary history of a warrior gene", American Association of Physical Anthropologists meeting, *Science* 2004, 304, 818.

GREENE, J. en COHEN, J.D., "Neurowetenschappen veranderen niets en alles aan het rechtssysteem", *JV* 2008, 102.

GROVE, W.M.; ECKERT, L.; BOUCHARD, T.J. en SEGAL, N., "Heritability of substance abuse and antisocial behavior: a study of monozygotic twins reared apart", *Biological Psychiatry* 27, 1990, 1293-1304.

GUPTA, R.; KOSCIK, T.R., BECHARA, A. en TRANEL, D., "The amygdala and decision-making", *Neuropsychologia* 2011, 761.

HAGGARD, P., "Conscious intention and motor cognition", *TRENDS in Cognitive Sciences* 2005, 290.

HANOULLE, K. en VERBRUGGEN, K., "Ivorentorenmentaliteit in de kerkers? Het problematische begrip toerekeningsvatbaarheid", in X., *Het strafrecht bedreven. Liber amicorum Alain De Nauw*, 319-335.

HENGEVELD, M.W., "De psycho(patho)logie van het wilsleven" in OEI, T.I. en MEYNEN, G. (eds.), *Toerekeningsvatbaarheid: over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 10.

JONES, M., "Overcoming the myth of free will in criminal law: the true impact of the genetic revolution", *Duke Law Journal* 2003-5, 52, 1031-1053.

KELK, C., "Verschuivende mensbeelden van gedetineerden", in CLAESSEN, J.A.A.C. en DE VOCHT, D.L.F. (red.), *Humaan strafwerk. Liber amicorum Gerard de Jonge*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2012, 196.

KELK, C., "Individuele verantwoordelijkheid en herstel", in VAN STOKKOM, B. (red.), *Straf en herstel. Ethische reflecties over strafdoeleinden*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2002, 261.

LAMME, V.A.F., "Controle, vrije wil en andere kletsboek", *JV* 2008, 82-83.

LAVAZZA, A. en DE CARO, M., "Not so fast. On some bold neuroscientific claims concerning human agency", *Neuroethics* 2010, 31.

LEILICH, J., "Hoe irrationeel zijn libertariërs? Peter Bieri over de vrije wil", *Filosofie* 2011-3, 11, 9-14.

LEVY, N., "Libet's impossible demand", *Journal of Consciousness Studies* 2005-12, 67-76.

LI, X.; LU, Z.; D'ARGEMBEAU, A.; NG, M. en BECHARA, A., "The iowa gambling task in fMRI images", *Human Brain Mapping* 2010, 411.

LIBET, B.; GLEASON, C.A.; WRIGHT, E.W. en PEARL, D.K., "Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness potential). The unconscious initiation of a freely voluntary act", *Brain* 1983, 623-642.

LIBET, B., "Do we have free will? ", in SINNOTT-ARMSTRONG, W. en NADEL, N. (red.), *Conscious will and responsibility*, New York, Oxford University Press, 2011, 1-10.

LOKHORST, G.J.C., "Hersenen en recht. Geen koninklijke weg", *JV* 2008, 67.

MCDERMOTT, R.; TINGLEY, D.; COWDEN, J.; FRAZZETTO, G. en JOHNSON, D.D.P., "Monoamine oxidase A gene (MAOA) predicts behavioral aggression following provocation", *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 2009, 106, 2118-2123.

MEDNICK, S.A. ; GABRIELLI, W.H. en HUTCHINGS, B., "Genetic influences in criminal convictions: Evidence from an adoption cohort", *Science* 1984, 224, 891-894.

MEYNEN, G., "Waarom forensische psychiaters met de 'vrije wil' te maken hebben" in OEI, T.I. en MEYNEN, G. (eds), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 60.

MEYNEN, G., "Een juridische standaard voor ontoerekeningsvatbaarheid?", *NJB* 2013, 21, 1384-1390.

MOOIJ, A.W.M., "De vraag naar toerekeningsvatbaarheid", *Ontmoetingen: Voordrachtenreeks van het Lutje Psychiatrisch-Juridisch Gezelschap* 2005, nr. 11, (7) 11.

MOOIJ, A.W.M., "Toerekeningsvatbaarheid", in RAES, B.C.M. en BAKKER, F.A.M. (eds.), *De psychiatrie in het Nederlandse recht*, Deventer, Kluwer, 2007, 85.

MORSE, S.J., "Rationality and responsibility", *Southern California Law Review* 2000-1, 74, 251-268.

MORSE, S.J., "Criminal responsibility and the disappearing person", *Cardozo Law Review* 2007-6, 28, 2545-2575.

MORSE, S.J., "The non-problem of free will in forensic psychiatry and psychology", *Behavioral Sciences and the Law* 2007, 212.

MORSE, S.J., "Determinism and the death of folk psychology: Two challenges to responsibility from neuroscience", *Minnesota Journal of Law, Science and Technology* 2008-1, 9, 1-36.

MORSE, S.J., "Avoiding irrational neurolaw exuberance: a plea for neuromodesty", *Mercer Law Review* 2011-1, 62, 837-859.

OEI, T.I., "Vrije wil, verantwoordelijkheid, toerekeningsvatbaarheid" in OEI, T.I. en MEYNEN, G. (eds), *Toerekeningsvatbaarheid: Over vrije wil, wetenschap en recht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2011, 31.

PARDO, M.S. en PATTERSON, D., "Philosophical foundations of neuroscience", *University of Illinois Law Review* 2010-4, 1212-1250.

PIETERS, F., "Maar, wat als en mogelijkwijze", in AERTSEN, I.; BEYNENS, K.; DAEMS, T. en MAES, E. (eds.), *Hoe punitief is België?*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 169-175.

PIQUERO, A. en TIBBETTS, S., "The impact of pre/perinatal disturbances and disadvantaged familial environment in predicting criminal offending", *Studies on Crime & crime Prevention* 1999, 8, 52-70.

RADDER, H. en MEYNEN, G., "Does the brain "initiate" freely willed processes? A philosophy of science critique of Libet-type experiments and their interpretation", *Theory & Psychology* 2012.

RAINE, A. en VENABLES, P.H., "Tonic heart rate level, social class and antisocial behaviour in adolescents", *Biological Psychology* 1984, 18, 123-132.

RAINE, A.; BUCHSBAUM, S. en STANLEY, J., "Selective reductions in prefrontal glucose metabolism in murderers", *Biological Psychiatry* 1994, 6, 365-373.

RAINE, A.; MELOY, J.R.; BIHRLE, S.; STODDARD, J. en LACASSE, L., "Reduced prefrontal and increased subcortical brain functioning assessed using positron emission tomography in predatory and affective murderers", *Behavioral Sciences and the Law* 1998, 16, 319-332.

RANTAKALLIO, P.; LAARA, E.; ISOHANNI, M. en MOILANEN, I., "Maternal smoking during pregnancy and delinquency of the offspring: as association without causation?", *International Journal of Epidemiology* 1992, 21, 1106-1113.

ROEF, D., "Strafrechtelijke verantwoordelijkheid in de risicomaatschappij", in VOS, E. en VAN CALSTER, G. (red.), *Risico en voorzorg in de rechtsmaatschappij*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 201.

ROEF, D., "Hoe vrij moet de wil in het strafrecht zijn? Een beschouwing over verantwoordelijkheid, wilsvrijheid en neurodeterminisme", in F. KOENRAADT en R.

WOLLESWINKEL (red.), *Homo ludens en humaan strafrecht. Gedenkbudel dr. Peter Bal*, Den Haag, Boom Lemma Uitgevers, 2011, 3-26.

ROEF, D., "Welke vrije wil heeft het strafrecht nodig?", *JV* 2013-1, 40-53.

ROSKIES, A.L., "How does the neuroscience of decision making bear on our understanding of moral responsibility and free will?", *Current Opinion in Neurobiology* 2012, 1023.

SCHAMPS, G., "Het voorzorgsbeginsel en het aansprakelijkheidsrecht: naar een nieuwe grondslag voor burgerlijke aansprakelijkheid in het Belgische recht?", in VOS, E. en VAN CALSTER, G. (red.), *Risico en voorzorg in de rechtsmaatschappij*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 171-201.

SCHEIRS, V., "Van Jules Lejeune tot de Strafvueroeringsrechtbanken, 'state of the art' en overzicht van een kabbelend juridiseringsproces" in ROZIE, M.; VERSTRAETE, A.; TOURNEL, H.; SCHREIRS, V.; BEKAERT, P. en BOSSUYT, A., *De Praktijkjurist XVIII, Strafrecht en maatschappij*, Gent, Story Publishers, 2012, 75.

SOON, C.S.; BRASS, M.; HEINZE, H. en HAYNES, J., "Unconscious determinants of free decisions in the human brain", *Nature Neuroscience* 2008, 543-545.

SHARIFF, A.F.; SCHOOLER, J. en VOHS, K.D., "The Hazards of Claiming to have solved the hard problem of free will" in BAERN, J.; KAUFMAN, J.C. en BAUMEISTER, R.F. (eds.), *Are we free? Psychology and free will*, New York, Oxford University Press, 2008, 188.

SLORS, M., "Neurowetenschappen en vrije wil", in SIE, M. (red.), *Hoezo vrije wil? Perspectieven op een heikele kwestie*, Rotterdam, Lemniscaat, 2011, 159-170.

SNACKEN, S., "De commissie Holsters dan toch buitenspel?", in BEYENS, K.; DAEMS, T. en MAES, E. (eds.), *Exit gevangenis? De werking van de strafvueroeringsrechtbanken en de wet op de externe rechtspositie van veroordeelden tot een vrijheidsstraf*, Pan. Libri 6, Antwerpen, Maklu, 2014, 170.

SPRIET, B. en MARLIER, G., "Aanranding van de eerbaarheid en verkrachting in het begin van de 21e eeuw (2000-2012)", in VERBRUGGEN, F.; VERSTRAETEN, R. en SPRIET, B. (eds.), *Themis Straf- en strafprocesrecht*, afl. 79, Brugge, Die Keure, 135.

STRAWSON, P., "Reason, responsibility and free will: reply to my critics", *The Journal of Ethics* 2012, vol. 16(2), 175-209.

STREISSGUTH, A.P.; BOOKSTEIN, F.L.; BARR, H.M.; SAMPSON, P.D.; O'MALLLEY, K. en YOUNG, J.K., "Risk factors for adverse life outcomes in fetal alcohol syndrome and fetal alcohol effects", *Developmental and Behavioral Pediatrics* 2004, 25, 228-238.

TUBEX, H., "Dimensies van punitiviteit", *Orde van de Dag* 2013, afl. 61, 9-10.

URBANIOK, F., LAUBACHER, A., HARDEGGER, J., ROSSEGGER, A., ENDRASS, J. en MOSKVITIN, K., "Neurobiological determinism: human freedom of choice and criminal responsibility", *International journal of offender therapy and comparative criminology* 2012, 176-178.

VANDENBERGHE, H.; VAN QUICKENBORNE, M.; WYNANT, L. en DEBAENE, M., "Overzicht van rechtspraak (1994-1999). Aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad", *TPR* 2000, 18, a, 1610- 1614.

VAN STEENBRUGGE, W., "De internering van delinquenten met een geestesstoornis. Enkele beschouwingen bij het voorontwerp van wet, in het licht van artikel 6 van het EVRM-verdrag", *Orde van de dag* 2001, afl. 15, 61- 67.

VAN STOKKOM, B.A.M., "Actieve verantwoordelijkheid in het strafrecht", *JV* 2013-1, 90-105.

VAN SWAANINGEN, R., "Justitie als verzekeringsmaatschappij. "Actuarial Justice" in Nederland", *JV* 5, Deventer, Gouda Quint, 1996, 81.

VEDDER, A., "Convergerende technologieën, verschuivende verantwoordelijkheden", *JV* 2008, 63.

VEREECKEN, K., "Interview met gerechtspychiater Chris Dillen: Vechten tegen de bierkaai - 'Een mens is zelden volledig normaal'", *De Standaard* 31 maart en 1 april 2012.

VINCENT, N., "Responsability, dysfunction and capacity", *Neuroethics* (1), 2008-3, 199-204.

VINCENT, N., "On the relevance of neuroscience to criminal responsibility", *Criminal Law and Philosophy* 2010-1, 4, 77-98.

VOHS, K.D. en SCHOOLER, J.W., "The value of believing in free will. Encouraging a belief in determinism increases cheating", *Psychological Science* 2008, 19, 49-54.

WAKSCHLAG, L. en HANS, S., "Maternal smoking during pregnancy and conduct problems in high-risk youth: a developmental framework", *Development and Psychopathology* 2002, 14, 351-369.

WEIS, K., "Lidstaat kan EU-burger uitzetten na veroordeling voor seksueel misdrijf", *De Juristenkrant* 2012, afl. 251, 3.

WEYTS, B., "Objectieve aansprakelijkheid", in *XXXIII Postuniversitaire cyclus Willy Delva: Aansprakelijkheid, aansprakelijkheidsverzekering en andere schadevergoedingssystemen*, Gent, Gandaius, 2007.

WEYTS, B. "De wet productaansprakelijkheid: het voorzienbaar foutief gebruik van een product en de legitieme veiligheidsverwachtingen van het 'grote publiek' ", noot onder Cass. 26 september 2003, *RW* 2004-05, afl. 1, 23-25.

WILLIAMS, G., "Responsibility", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2006, ([www.iep.utm.edu/responsi/](http://www.iep.utm.edu/responsi/)).



#### 4. Boeken

ABICHT, L., *De Verlichting vandaag*, Antwerpen/ Amsterdam, Houtekiet, 2007.

ADAMS, M., *Verantwoordelijkheid en recht*, Mechelen, Kluwer, 2006.

BECCARIA, C.B., *Over misdaden en straffen*, Antwerpen, Kluwer, 1982.

BENTHAM, J., *An introduction to the principles of morals and legislation*, London, The Athlone Press, 1970.

BIERI, P., *Handwerk van de vrijheid. Over de ontdekking van de eigen wil*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2007.

BOUVERNE-DE BIE, M.; KLOECK, K.; MEYVIS, W.; ROOSE, R. en VANACKER, J., *Handboek forensisch welzijnswerk*, Gent, Academia Press, 2002, 6-7.

BOVENS, M., *Verantwoordelijkheid en organisatie*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1990.

CASSELMAN, J. en COSYNS, P., *Gerechtelijke psychiatrie*, Leuven, Garant, 1995, 46-53.

CLAES, E., *Legaliteit en rechtsvinding in het strafrecht: een grondslagentheoretische benadering*, Leuven, Universitaire Pers, 2003.

CLAESSEN, J.A.A.C., *Misdaad en straf. Een herbezinning op het strafrecht vanuit mystiek perspectief*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers 2010.

CLEIREN, P.M. en NIJBOER, J.F., *Strafrecht: tekst en commentaar*, Deventer, Kluwer, 2010.

DAWKIN, R., *The Selfish Gene*, Amsterdam, Contact, 1986.

DE JONG, D.H. en KNIGGE, G., *Het materiële strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2003.

DE JONG, F., *Daad-schuld. Bijdrage aan een strafrechtelijke handelingsleer met bijzondere aandacht voor de normativering van het delictsbestanddeel opzet*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2009.

DE KOGEL, C.H., *De hersenen in beeld. Neurobiologisch onderzoek en vraagstukken op het gebied van verklaring, reductie en preventie van criminaliteit*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2008.

DE NAUW, A., *Inleiding tot het algemeen strafrecht*, Brugge, Die Keure, 2010.

DIJKSTERHUIS, A., *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008.

DWORKIN, R., *Justice for hedgehogs*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.

ENSCHEDÉ, CH.J., *Beginselen van strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2002.

FOUCAULT, M., *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, Groningen, Historische Uitgeverij, 2007.

FIJNAUT, C., *Verleden, heden en toekomst van de geïntegreerde strafrechtswetenschap*, Arnhem, Gouda Quint, 1986.

FOQUE, R.M.G.E., en 'T HART, A.C., *Instrumentaliteit en rechtsbescherming. Grondslagen van een strafrechtelijke waardendiscussie*, Antwerpen, Kluwer, 1990.

GARLAND, D., *The Culture of Control: Crime and Social order in Contemporary Society*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

GOETHALS, J., *Inleiding in de criminologie*, Leuven, Acco, 2012.

GUTWIRTH, S., *Waarheidsaanspraken in recht en wetenschap*, Antwerpen, Maklu, 1993.

HAFFMANS, C., *De berechting van de psychisch gestoorde delinquent. Handleiding voor juristen bij vraagstukken op het raakvlak van strafrecht en psychiatrie*, Arnhem, Gouda Quint, 1989.

HART, H.L.A., *Punishment and responsibility*, Oxford, Oxford University Press, 1968.

HEGEL, G.W.F., *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Frankfurt am Main, Ullstein 1972.

KANT, I., *Kritiek van de Praktische Rede*, Amsterdam, Uitgeverij Boom, 1788.

KANT, I., *Die Metaphysik der Sitten*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1979.

KANT, I., *The philosophy of law; an exposition of the fundamental principles of jurisprudence as the science of right*, Union (NJ), Lawbook Exchange, 2002.

KOLK, H., *Vrije wil is geen illusie. Hoe de hersenen ons vrijheid verschaffen*. Amsterdam, Bert Bakker, 2012.

KINNEGING, A., *Geografie van goed en kwaad. Filosofische essays*, Utrecht, Spectrum, 2005.

KRONENBERG, M.J. en DE WILDE, B., *Grondtrekken van het Nederlandse strafrecht*, Deventer, Kluwer, 2007.

LAMME, V.A.F., *De vrije wil bestaat niet. Over wie er echt de baas is in het brein*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010.

LACEY, N., *State punishment; political principles and community values*, London/New York, Routledge & Kegan, 1988.

LATANE, B. en DARLEY, J.M., *The unresponsive bystander: why doesn't he help?*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1970.

LIBET, B., *Mind time: The temporal factor in consciousness*, Cambridge, Harvard University Press, 2004.

LOMBROSO, C., *Crime: Its causes and remedies*, New York, Montclair, 1868. (Eng. Vert. HORTON, H.; oorspronkelijk gepubliceerd in 1911).

MARIS, C.W. en JACOBS, F.C.L.M., *Recht, orde en vrijheid: een historische inleiding in de rechtsfilosofie*, Groningen, Wolters-Noordhoff B.V., 1997, 228.

MEVIS, P.A.M., *Capita Strafrecht: een thematische inleiding*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2009.

MILGRAM, S., *Obedience to Authority*, New York, Harper Perennial, 2009.

MILL, J.S., *Utilitarianism and on liberty*, Malden, Blackwell Publishing, 2003.

MONBALLYU, J., *Zes eeuwen strafrecht: de geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*, Leuven, Acco, 2006, 59.

MONTESQUIEU, C., *Over de geest van de wetten*, Amsterdam, Boom Juridische Uitgevers, 2006.

OEL, T.I. en GROENHUIJSEN, M.S., *Forensische psychiatrie en haar grensgebieden: actualiteit, geschiedenis en toekomst*, Alphen aan den Rijn, Kluwer, 2009.

PACKER, H.L., *The limits of the criminal sanction*, Stanford, Stanford University Press, 1968.

PENROSE, R., *The emperor's new mind*, Oxford, Oxford University Press, 1989.

RAES, K. en VANDENDRIESSCHE, D., *Van rechtswege(n): politieke en rechtsfilosofische stromingen door de eeuwen heen*, Gent, Academia Press, 2008, 65.

RAINE, A., *The Anatomy of Violence. The biological roots of crime*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2013.

RAINE, A., *The psychopathology of crime: criminal behavior as a clinical disorder*, San Diego, Academic Press, 1993.

RAWLS, J., *Een theorie van rechtvaardigheid*, Rotterdam, Lemniscaat, 2006.

SCHEIRS, V., *De strafuitvoeringsrechtbank aan het werk, Panopticon libri 8*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2014.

SLORS, M., *Dat had je gedacht! Brein, bewustzijn en vrije wil*, Amsterdam, Boom Juridische Uitgevers, 2012.

STOLWIJK, S.A.M., *Een inleiding in het strafrecht in 13 hoofdstukken*, Antwerpen, Kluwer, 2010.

SWAAB, D.F., *Wij zijn ons brein: van baarmoeder tot Alzheimer*, Ruinen, drukkerij Bariet, 2010.

SWENNEN, F., *Geestesgestoorden in het Burgerlijk Recht*, Antwerpen, Intersentia, 2000.

'T HART, A.C., *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*, Arnhem, Gouda Quint, 1990.

'T HART, A.C., *Recht als schild van Perseus. Voordrachten over strafrechtstheorie*, Arnhem, Gouda Quint, 1991.

TEN, C.L., *Crime, guilt and punishment. A philosophical introduction*, Oxford, Clarendon Press, 1987.

THIENPONT, K., *Over daders. Een basisstudie in de biosociale criminologie*, Gent, Academia Press, 2006.

TIEMEIJER, W.L., *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2011.

VAN DEN WYNGAERT, C., *Strafrecht en strafprocesrecht in hoofdlijnen. Deel 1: strafrecht*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu, 2011, 15.

VERBRUGGEN, F., VERSTRAETEN, R., VAN DAELE, D. en SPRIET, B., *Strafrecht als roeping: liber amicorum Lieven Dupont*, Leuven, Universitaire pers, 2005.

VERBRUGGEN, F. en VERSTRAETEN, R., *Strafrecht en strafprocesrecht voor bachelors. Deel 1*, Antwerpen, Maklu, 2012.

VERPLAETSE, J., *Zonder vrije wil: een filosofisch essay over verantwoordelijkheid*, Amsterdam, Nieuwezijds, 2011.

WALKER, N., *Why punish? Theories of punishment reassessed*, Oxford, Oxford University Press, 1991.

WEGNER, D.M., *The illusion of conscious will*, Cambridge, MIT Press, 2002.

WILSON, J.Q. en HERRNSTEIN, R., *Crime and human nature*, New York, 1985.

ZEDNER, L., *Criminal Justice*, New York, Oxford University Press, 2004, 90.

ZIMBARDO, P.G.; JOHNSON, R.L.; MCCANN, V., *Psychologie een inleiding*. Amsterdam, Pearson Education, 2009, 513-515.

## BIJLAGEN

### BIJLAGE 1: De onderzoeken van DIJKSTERHUIS, BALLEW II en TODOROV

In het onderzoek van DIJKSTERHUIS<sup>239</sup> moesten proefpersonen op basis van een lijst van positieve en negatieve kenmerken een keuze maken tussen twee appartementen. De proefpersonen werden onderverdeeld in drie groepen. Een eerste groep moest onmiddellijk beslissen welk appartement het meest aantrekkelijk was. Een tweede groep moest zeer goed nadenken over de keuze van appartement. Een derde groep kreeg de lijst met voor- en nadelen per appartement kort te zien, waarna ze een andere taak moesten invullen. Hierdoor kreeg hun onbewuste de mogelijkheid om verder na te denken over de keuze terwijl het bewuste bezig was met een andere taak. Eens die taak afgewerkt was, werd hen gevraagd een keuze te maken tussen de appartementen.

Proefpersonen die afgeleid werden door de taak, zouden betere keuzes maken dan de andere twee groepen.

Een ander onderzoek betreft het onderzoek van BALLEW II en TODOROV.<sup>240</sup> Ook in deze onderzoeken werd gebruik gemaakt van drie groepen. Een eerste groep kreeg gedurende 100 milliseconden telkens 2 foto's van politici te zien en moest vervolgens aangeven welke van de twee ze het meest bekwaam vonden. Een tweede groep kreeg de foto's 250 milliseconden te zien. Bij de derde groep verdwenen de foto's pas wanneer de proefpersonen antwoord gaven. Hierbij werden twee afzonderlijke onderzoekdesigns gebruikt. In het eerste onderzoek kregen de proefpersonen de opdracht zich te baseren op hun 'gevoel'. In het tweede onderzoek kregen de proefpersonen de opdracht zeer goed na te denken over hun antwoord. Uit deze

---

<sup>239</sup> A. DIJKSTERHUIS, "Think different: the merits of unconscious thought in preference development and decisionmaking", *Journal of Personality and Social Psychology* 2004, 589-590.

<sup>240</sup> C.C. BALLEW II en A. TODOROV, "Predicting political elections from rapid and unreflective face judgements", *PNAS* 2007, 17948-17953.

onderzoeken bleek dat personen die op hun 'gevoel' moesten afgaan, beter in staat waren te voorspellen wie de verkiezingen zou winnen. Daarnaast waren de proefpersonen die slechts tijdelijk (100 of 250 milliseconden) de mogelijkheid kregen om de foto's te zien beter in staat om te voorspellen wie de verkiezingen zou winnen. Volgens LAVAZZA en DE CARO duidt dit onderzoek op het belang van het onbewuste binnen het beslissingsproces. Het onderzoek laat volgens hen zien dat het onbewuste invloed heeft op beslissingen die gezien worden als rationeel en volledig bewust.<sup>241</sup>

## **BIJLAGE 2: De gehoorzaamheidsstudies van MILGRAM**<sup>242</sup>

Het onderzoek van MILGRAM<sup>243</sup> wil een antwoord bieden op de vraag waarom zoveel mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben gehoorzaamd aan de richtlijnen en bevelen van het immorele naziregime. Zijn onderzoeken worden vaak gezien als de meest invloedrijke studies uit de empirische psychologie.

Bij de aanvang van het experiment leek het alsof twee proefpersonen aanwezig waren: de eigenlijke proefpersoon en een medewerker van het experiment die zich voordeed als proefpersoon en zich voorstelde als een vijftigjarige boekhouder. Het doel was het effect van straf na te gaan op het aanleren van woordparen. Een vervalst toevalsmechanisme zorgde ervoor dat de echte proefpersoon de rol van leraar kreeg en de 'valse' proefpersoon de rol van leerling. De leerling moest op een stoel gaan zitten in een afgesloten kamer en zou elektrische schokken toegediend krijgen bij foute antwoorden. De leraar werd gezegd dat de schokken wel degelijk pijnlijk konden zijn en bij wijze van voorbeeld kreeg hij zelf een pijnlijke schok van 45 volt toegediend.

---

<sup>241</sup> A. LAVAZZA en M. DE CARO, "Not so fast. On some bold neuroscientific claims concerning human agency", *Neuroethics* 2010, 31.

<sup>242</sup> Met dank aan professor dr. Stephan Claes voor de informatie over deze experimenten. Deze informatie zal later ook nog gepubliceerd worden.

<sup>243</sup> S. MILGRAM, *Obedience to Authority*, New York, Harper Perennial, 2009.



De leerling moest woordparen uit het hoofd leren. Het eerste woord werd door de leraar via een intercomsysteem voorgelezen en vervolgens werden vier alternatieven aangeboden waaruit de leerling het juiste antwoord moest kiezen door het indrukken van één van de vier antwoordknoppen. Bij een fout antwoord moest de leraar (de eigenlijke proefpersoon dus) een elektrische schok toedienen met een stijgende intensiteit. Op het toestel waarmee de schokken werden toegediend stonden 30 knoppen, telkens stijgend in intensiteit met 15 V, gaande van 15 V tot 450 V.

De zogenaamde antwoorden van de leerling waren vooraf opgenomen en werden afgespeeld via een bandopnemer, zodat elke proefpersoon aan precies dezelfde gestandaardiseerde reacties van de leerling werd blootgesteld. De leerling gaf vaak foutieve antwoorden en bij elke fout kreeg de proefpersoon de opdracht een schok toe te dienen met stijgende intensiteit. Telkens wanneer de proefpersoon aarzelde of weigerde verder te gaan, gaf de proefleider dezelfde gestandaardiseerde opmerkingen; bij de eerste aarzeling "gaat u alstublieft door" of "gaat u maar verder", bij de tweede aarzeling "het is noodzakelijk voor het experiment dat u doorgaat", daarna "het is absoluut essentieel dat u doorgaat", en ten slotte "u hebt geen andere keuze, u moet doorgaan". Vooraf werden de voorwaarden vastgelegd waaronder het experiment zou eindigen: ofwel doordat de proefpersoon, ondanks de standaardaanmaningen, weigerde verder te gaan, ofwel nadat de proefpersoon driemaal na elkaar een schok van de hoogste intensiteit had gegeven.

Na het toedienen van schokken tussen 75V en 105V was er een licht gekreun te horen en vanaf 120V riep de (opgenomen stem van de) leerling dat het pijn deed. Bij hogere schokken klaagde de leerling en vroeg hij om het experiment te beëindigen. Nadien zei hij dat hij de pijn niet meer kon verdragen en nog iets later kwam er geen antwoord meer, waarop de proefpersoon van de onderzoeker te horen kreeg dat geen antwoord moest worden geïnterpreteerd als een fout antwoord en dus moest worden bestraft.

Na het lezen van een gedetailleerde beschrijving van het experiment schatten psychologiestudenten van de Yale Universiteit dat 1 procent van hen zou doorgaan tot 450 V. Volwassen uit de middenklasse maakten ongeveer dezelfde schatting en beweren gemiddeld dat ze tot 130 V zouden gaan. Slechts enkelen gaven te kennen dat ze tot 450 V zouden gaan. Ook een groep psychiaters gaf gelijkaardige schattingen. De resultaten van het experiment waren echter onthutsend: 62,5 procent van de proefpersonen ging door tot het einde en drukte de knop van 450 V driemaal na elkaar in. Het gemiddelde voltage waarop gestopt werd, was 368 V.

Op de filmbeelden die gemaakt werden is duidelijk te zien dat de proefpersonen niet met plezier gehoorzaamden aan de bevelen van de onderzoeker: ze waren erg zenuwachtig en gespannen, beten op hun lippen, enz. Dat de proefgroep niet bestond uit sadisten of abnormalen blijkt verder uit de resultaten van een controleopstelling waarin de leraar zelf het voltage mocht kiezen bij elke fout. Proefpersonen die door toevallige toewijzing in die situatie terechtkwamen, gedroegen zich op een manier waarin we ons gemakkelijk kunnen herkennen: slechts 2 op 40 proefpersonen dienden een schok toe die sterker was dan 150 V, en 28 op 40 proefpersonen bleven zelfs onder de 90 V. De vergelijking van de resultaten van de experimentele en de controleopstelling toont ons dat ons gedrag zeer sterk situationeel bepaald is.

Het belang van de situatie blijkt verder uit de resultaten van een reeks varianten op de studie van MILGRAM waarin de nabijheid van het slachtoffer werd veranderd. In de hierboven beschreven standaardprocedure kon de leerling met de leraar spreken via een intercomsysteem en hoorde de leraar de leerling dus klagen en protesteren. In een opstelling zonder auditief contact tussen leerling en leraar, behalve wanneer de leerling protesteerde door op de tussenliggende wand te bonken, ging 65 procent van de proefpersonen door tot het einde. Wanneer de leerling zich in dezelfde kamer bevond als de leraar en de leraar het effect van de door hem toegediende schokken zag én hoorde, daalde dit percentage tot 40 procent. In een extreme opstelling waarin de schokken werden toegediend door de hand van de leerling (met een isolerende

handschoen) op een elektrische plaat te duwen, daalde het percentage verder tot 30%.

De experimenten van MILGRAM werden uitgevoerd in de Verenigde Staten in het begin van de jaren '60, maar de onverwachte resultaten werden gerepliceerd in elf verschillende landen bij in totaal ongeveer 300 proefpersonen. Steeds lagen de resultaten in dezelfde lijn. Er bleken geen noemenswaardige verschillen te bestaan in de gehoorzaamheid van mannen en vrouwen, van mensen met verschillende persoonlijkheidsprofielen of met verschillende beroepen.

### **BIJLAGE 3: Het omstaandereffect volgens LATANE en DARLEY**<sup>244</sup>

In de experimenten van LATANE en DARLEY waaraan meer dan 5000 proefpersonen deelnamen, wordt een antwoord gezocht op de vraag hoe het zit met het helpen van mensen in noodsituaties.<sup>245</sup>

Proefpersonen werkten nietsvermoedend aan een vragenlijst. Vervolgens liet de proefleidster weten dat ze wat documentatiemateriaal wilde opzoeken en verdween ze achter een gesloten vouwwand. Zodra ze uit het zicht verdwenen was, zette ze onmerkbaar voor de proefpersonen een geluidsband aan waarop te horen was hoe ze van een trapladder viel en gedurende een minuut om hulp schreeuwde. LATANE en DARLEY registreerden de tijd voordat de proefpersonen reageerden door zelf direct hulp aan te bieden of door iemand te verwittigen die hulp kon bieden. Uit de resultaten bleek dat de kans dat een proefpersoon hulp verleende omgekeerd evenredig was aan het aantal potentiële helpers. De verantwoordelijkheid wordt als het ware gedeeld onder de potentiële helpers. Cijfers tonen ook aan dat in dezelfde gestandaardiseerde situatie de kans op daadwerkelijk en snel reageren zelfs tien keer

---

<sup>244</sup> Met dank aan professor dr. Stephan Claes voor de informatie over deze experimenten. Deze informatie zal later ook nog gepubliceerd worden.

<sup>245</sup> B. LATANE en J.M. DARLEY, *The unresponsive bystander: why doesn't he help?*, New York, Appleton-Century-Crofts, 1970.

kleiner was in een situatie samen met een ostentatief niet-reagerende tweede persoon die zich voordeed als medeproefpersoon, maar eigenlijk deel vormde van de proefopzet, dan in een situatie alleen. (7 procent versus 70 procent helpenden na één minuut).

#### **BIJLAGE 4: Priming volgens DIJKSTERHUIS en BARGH**

DIJKSTERHUIS toont in zijn onderzoek<sup>246</sup> aan dat wanneer we iemand zien, we deze persoon onmiddellijk en onbewust zullen indelen in een bepaalde sociale categorie en de eigenschappen van deze categorie gaan toe-eigenen aan deze persoon. Hij bewees dat mensen door priming van bepaalde stereotypen, slimmer of dommer kunnen worden gemaakt. Door personen te primen met Albert EINSTEIN, werden mensen juist dommer. De reden hiervoor is dat we ons in vergelijking met EINSTEIN ook daadwerkelijk dommer voelen en dus ook dommer 'worden'.

In een onderzoek waarbij proefpersonen geprimeed werden met termen die te maken hadden met presteren en daarna een kruiswoordpuzzel moesten oplossen, bleek ook dat de proefpersonen die geprimeed waren ook beduidend beter presteerden. Hun motivatie om te presteren was onbewust beïnvloed.

BARGH legde de band tussen priming en gedrag bloot.<sup>247</sup> Wanneer primes corresponderend met brutaliteit worden weergegeven, zal de persoon die geprimeed wordt, zich brutaler gedragen dan personen die geen primes hebben gekregen.

Een ander onderzoek van BARGH heeft betrekking op het primen van proefpersonen met woorden die gerelateerd waren aan bejaarden.<sup>248</sup> Vervolgens werd gemeten hoe lang deze proefpersonen erover deden om de lift te bereiken. Er

---

<sup>246</sup> A. DIJKSTERHUIS, *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008.

<sup>247</sup> J.A. BARGH, M. CHEN en L. BURROWS, "Automaticity of social behavior: direct effects of trait construct and stereotype activation on action", *Journal of Personality and Social Psychology* 1996, 233-236; A. DIJKSTERHUIS, *Het slimme onbewuste*, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2008, 180-181.

<sup>248</sup> J.A. BARGH, M. CHEN en L. BURROWS, "Automaticity of social behavior: direct effects of trait construct and stereotype activation on action", *Journal of Personality and Social Psychology* 1996, 237.

werd geconcludeerd dat proefpersonen die geprimed werden met het stereotype van bejaarde er langer over deden dan anderen om de lift te bereiken. Bij navraag bleek dat proefpersonen de woorden niet bewust hadden gelinkt met bejaarden.

### **BIJLAGE 5: De bewustzijnsvertraging volgens LIBET**

De Amerikaanse neurofysioloog Benjamin LIBET (1916-2007) werd wereldberoemd met zijn experimenten die de zogenaamde 'bewustzijnsvertraging van een halve seconde' laten zien.<sup>249</sup> De proefpersonen moesten af en toe een beweging maken met een vinger van de rechterhand en er werden drie zaken gemeten. Ten eerste het moment waarop de proefpersoon de effectieve beweging maakt. Ten tweede het moment waarop de persoon besliste om de beweging te maken. Dit werd als volgt gemeten: de proefpersoon moest op een oscilloscoop, een grote cirkel met een bewegende rode stip, aangeven bij welke stand van de stip hij beslist had om de beweging te maken. Ten derde werd via elektro-encefalografisch onderzoek gemeten wanneer de hersenen van de proefpersonen de eerste voorbereidingen voor de beweging maakten. Wat bleek? Als we tijdstip 0 ijkten als het moment van de beweging, dan vindt de beslissing om te bewegen met de vinger plaats ongeveer 200 milliseconden daarvoor en de eerste voorbereidingen in de hersenen 500 tot 800 milliseconden voor de beweging. De hersenen zouden dus de beweging beginnen voor te bereiden alvorens de proefpersonen 'bewust' gaan beslissen om te bewegen. Het gevoel van de proefpersonen dat ze zelf bewust beslisten om te gaan bewegen zou dus fout zijn, want de hersenen hadden deze actie al ingezet voor de bewuste beslissing werd genomen.

---

<sup>249</sup> B. LIBET, C.A. GLEASON, E.W. WRIGHT en D.K. PEARL, "Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness potential). The unconscious initiation of a freely voluntary act", *Brain* 1983, 623-642.

## **BIJLAGE 6: Tweelingenonderzoek van BAKER en RAINE**

De Amerikaanse onderzoekers Laura BAKER en Adrian RAINE deden een tweelingenonderzoek naar de genetische invloeden op antisociaal en agressief gedrag.<sup>250</sup> Ze konden gebruik maken van 1210 deelnemers die onderworpen werden aan een reeks tests op cognitief, psychofysiologisch en sociaal gebied en op het terrein van persoonlijkheid en gedrag. De ouders, de kinderen en hun onderwijzers dienden lijsten in te vullen over gedrag waaronder ook asociaal gedrag. Door te bekijken hoe identiek de eeneiige tweelingen zijn en die uitkomst te vergelijken met hoe identiek te twee-eiige tweelingen zijn zouden ze kunnen vaststellen of antisociaal gedrag genetisch is bepaald. Als genen een rol zouden spelen bij het tot stand komen van antisociaal gedrag, dan zou je mogen verwachten dat eeneiige tweelingen meer overeenkomsten vertonen in de mate van anti-sociaal gedrag dan twee-eiige tweelingen.

De conclusie van het onderzoek was dat erfelijkheidsfactoren uiteenlopen van .40 tot .50. Met andere woorden, 40 tot 50 procent van de variabiliteit in ons antisociaal gedrag wordt bepaald door de genen.

Vervolgens werden de verschillende maatstaven van antisociaal gedrag gecombineerd. Door het gemiddelde te nemen van de informatie van de drie soorten informanten kreeg men zo een algemeen beeld van wat het kind werkelijk doet. Hierna werd ontdekt dat maar liefst 96 procent van de verschillen in deze gecombineerde vaststelling van antisociaal gedrag erfelijk is.

---

<sup>250</sup> L.A. BAKER; M. BARTON en A. RAINE, "The Southern California Twin Register at the University of Southern California", *Twin Research* 2002, 5, 456-459; LA. BAKER, K. JACOBSEN, A. RAINE, D.I. LOZANO en S. BEZDJIAN, "Genetic and environmental bases of childhood antisocial behavior: a multi-informant twin study", *Journal of Abnormal Psychology* 2007, 116, 219-235.

## **BIJLAGE 7: Adoptieonderzoek van MEDNICK**

In het adoptiescenario worden de kinderen vroeg in hun leven gescheiden van hun criminele biologische ouders en ter verzorging aan totaal verschillende gezinnen gegeven. Dit is de experimentele groep. De controlegroep bestaat uit baby's die ook kort na de geboorte zijn afgestaan, maar van wie de biologische ouders niet crimineel waren. Als het zo is dat kinderen met criminele ouders zelf ook in hogere mate crimineel worden dan de geadopteerde kinderen wier biologische ouders niet crimineel waren, dan zou dat kunnen wijzen op een genetische invloed van hun criminele biologische ouders.

Sarnoff MEDNICK toonde aan dat de geadopteerde kinderen van criminele ouders grotere kans liepen als volwassene het criminele pad op te gaan dan de geadopteerde kinderen van niet-criminele, biologische ouders.<sup>251</sup> Geadopteerde kinderen werden gerangschikt op basis van het aantal veroordelingen van hun ouders. De geadopteerde kinderen in de controlegroep hadden ouders met nul veroordelingen. Uit het onderzoek blijkt heel duidelijk dat de kinderen criminelier worden naarmate de biologische ouders meer veroordelingen op hun naam hebben staan. Dit blijkt ook uit elk van de meer dan twaalf andere onderzoeken naar adoptie en misdaad.<sup>252</sup>

## **BIJLAGE 8: Onderzoek naar MAOA van MOFFITT en CASPI**

Terrie MOFFITT en Avshalom CASPI hadden een longitudinaal onderzoek ingesteld naar antisociaal gedrag.<sup>253</sup> Ze hebben herhaaldelijk meer dan duizend kinderen uit

---

<sup>251</sup> S.A. MEDNICK, W.H. GABRIELLI en B. HUTCHINGS, "Genetic influences in criminal convictions: Evidence from an adoption cohort", *Science* 1984, 224, 891-894.

<sup>252</sup> A. RAINE, *The psychopathology of crime: criminal behavior as a clinical disorder*, San Diego, Academic Press, 1993.

<sup>253</sup> A. CASPI, J. MCCLAY, T. MOFFITT, J. MILL en J. MARTIN, "Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children", *Science* 2002, 297, 851-854.

Dunedin in Nieuw-Zeeland van drie tot eenentwintig jaar getest op antisociaal gedrag. Ze wisten ook wie van hen tussen hun derde en hun elfde jaar niet was mishandeld, wie licht en wie ernstig. Ze ontdekten dat een laag gehalte aan MAOA in verband stond met later antisociaal en gewelddadig gedrag, vooral bij ernstige mishandeling.